

BIERNACZKY SZILÁRD
ÚTTÖRÉSEK
A HAZAI AFRIKA-
KUTATÁSBAN

HAGYOMÁNYOS KULTÚRÁK A MODERN AFRIKÁBAN
TRADITIONAL CULTURES IN MODERN AFRICA

Biernaczky Szilárd
ÚTTÖRÉSEK A HAZAI AFRIKA-KUTATÁSBAN

A TARTALOMBÓL

Bevezetés (Búr Gábor)
A szerző előszava (B. Sz.)

Két kézirat

Alkotás csak feleslegből (2014)
Megjegyzések a világméretű elválasztás jelenségeiről (2018)

Tanulmányok (1978–2020)

Neoetnologizmus az „európai” mibenlétben
A népmesei kommunikációs rendszer létezik? (1979/2013)
Hogyan gyűjtsünk folklórt a hazánkban? (1983)
Tudományközi összefogással az afrikai kultúra mentéséért” (1987)
Bodrogi Tibor és a magyar etnológia (1994)
Előfeltevések az afrikai folklorizmusról
A folklór mint irodalom. Előtanulmányok az enciklopédiához (1995)
A teljes körű afrikai irodalomtörténet (1995)
A ruandai tutszi szájhagyományokról (1995)
Vázlat a szongáj irodalomról (2000)
Szólások a mindennapi élet és a folklór tanulmány (2007)
A hagyományok és Afrika – ma (2008)
Shaka király dicsérője (2008)

MUNDUS
NOVUS

Biernaczky Szilárd
ÚTTÖRÉSEK A HAZAI AFRIKA-KUTATÁSBAN
Tanulmányok – 1978–2020
első kötet

Ez a kötet az
AFRIKA MAGYARORSZÁGON – MAGYAROK AFRIKÁRÓL
Biernaczky Szilárd az EMMI minisztere által támogatott
életmű kiadási program keretében lát napvilágot

Afrikai Kutatási és Kiadási Program
African Research and Publication Program
Programme de Recherches et d'Édition sur l'Afrique
Afrikanistischen Forschungs- und Verlagsprogramms

Az *Afrikai Kutatási Program* az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1981 és 1992 között működött mint szabad kutatási társulás. Munkájában előbb főleg a tudományegyetemek, utóbb a legkülönbözőbb szakmák képviselői (mérnökök, orvosok, közgazdászok stb.) vettek részt. A Program fennállása idején kiadványok megjelentetése mellett három sikeres nemzetközi konferenciát (1982, 1984, 1989) rendezett. A rendszerváltást követően Magyarország mozgástere beszűkült, érdeklődése a tengerentúli kultúrák iránt lényegében megszűnt. Így az AKP is elsovadt. Az afrikanisztika iránt az új évezredben ismét megnőtt az érdeklődés. Az újjáalakult AKKP az ELTE BTK Történelmi Intézetében nyert tudományos háttérrel. A Mundus Kiadó alaptervekenységének megfelelően a publikációs feladatok terén kíván segítséget nyújtani e diszciplína megeremteléséhez. A Kiadó mellett életre hívott *Afrikai Kutatási és Kiadási Program* tagsága elsősorban tudományos alkotásainak megjelentetéséhez keres partnereket.

The *African Research Program* has worked between 1981 and 1992 at the Eötvös Lorand University (Budapest) as a free research association. In its work were at first mostly the Universities, later mainly the representatives of most different professions (engineers, doctors, economists, etc.) active. During the function of the Program three successful conferences (1982, 1984, 1989) were organized besides of publication activities. After the collapse of communism Hungary's interests turned away from the overseas' cultures. So the ARP also ceased to exist. In the new millennium did the interest towards African Studies grow again. The reorganized ARPP got its scientific background at the Institute of History at the Eötvös University. The Mundus Publishing House tries according to its basic activity to provide help in the field publication for the creation of this discipline. The membership of the African Research and Publication Program established at the Publisher are looking for partners first of all for the publication of their scientific works.

Le Programme de Recherches sur l'Afrique (PRA) fonctionnait entre 1981 et 1992 à l'Université Loránd Eötvös de Budapest en tant que recherches libres associées. Dans ses travaux participaient d'abord des Universités des Sciences, ensuite des représentants de différentes professions (ingénieurs, médecins, économistes etc.). Durant ses activités, le programme, à côté de son activité de publication, a organisé trois colloques internationaux de succès (en 1982, 1984 et 1989). Après le changement de régime de 1989–1990, la marge de manœuvre de Hongrie s'est rétrécie, son intérêt à l'égard des cultures d'outre-mer s'est pratiquement effacé. Ainsi le PRA, lui aussi, dépérissait. L'intérêt pour les études africanistes s'est accru dans le nouveau millénaire aussi. Le PRA réorganisé a trouvé son arrière-plan scientifique dans le cadre de l'Institut d'histoire de la Faculté des Lettres de l'Université Loránd Eötvös de Budapest. La Maison d'Édition Mundus, conformément à sa mission principale, fait des efforts pour fournir son assistance au rétablissement de cette branche d'études. Les membres du Programme de Recherches et d'Édition sur l'Afrique, créé au sein de la Maison, cherche des partenaires pour la publication de ses œuvres scientifiques.

Das *Afrikaforschungs-Programm* wurde an der Eötvös Loránd Universität zu Budapest zwischen 1981 und 1992 im Rahmen einer freien Forschungsvereinigung betrieben. An der Arbeit beteiligten sich anfangs hauptsächlich Universitätswissenschaftler, später Vertreter der verschiedensten Berufe (Ingenieure, Ärzte, Ökonomen usw.). In der Zeit des Bestehens des Programms wurden Publikationen herausgegeben und drei erfolgreiche internationale Konferenzen (1982, 1984, 1989) abgehalten. Nach dem Systemwechsel erfuhr Ungarns Spielraum eine Einengung. Das Interesse für überseeische Kulturen kam im Wesentlichen zum Erliegen. Auch das Afrikaforschungs-Programm verkümmerte. Im neuen Millennium hat das Interesse

für Afrikanistik wieder gewachsen. Das neu gestaltete AFP seinen wissenschaftlichen Hintergrund im Institut für Geschichte an der ELTE Universität gefunden. Entsprechend seinem Grundprofil, mit editorischer Tätigkeit, bemüht sich der Mundus Verlag, dieser Disziplin zu helfen. Die Mitglieder des beim Verlag gegründeten *Afrikanistischen Forschungs- und Verlagsprogramms* suchen in erster Linie Partner für die Veröffentlichung wissenschaftlicher Werke.

Az AKKP örökös tiszteletbeli hazai és külföldi tagjai/Perpetual honorary members of the ARPP in Hungary and Abroad

BALÁZS Dénes, BIERNACZKY János, BODROGI Tibor, BORSÁNYI Károly, ECSEDY Csaba, FODOR István (Köln), FÜSSI NAGY Géza, GAÁL Ernő, George HERZOG (HERZOG György), KALMÁR György, KATONA Imre, KÁKOSY László, KECSKÉSI Mária (München), KESZTHELYI Tibor, KRIZSÁN László, LISTOWEL Judit, OBZSUT József, VAJDA László (München), VARGA János, VÉBER Károly

Az AKKP külföldi tagjai/Members of the ARPP abroad

GŐRÖG Veronika (Paris), János RIESZ (Bayreuth), Miklós SZALAY (Zürich), VIDACS Bea (New York), ZEMPLÉNI András (Paris)

Az AKKP hazai tagjai/Members of the ARPP at home

BALÁZS Judit, BENKES Mihály, BIERNACZKY Szilárd, BORSOS Balázs, BÚR Gábor, DORNBACH Mária, Saber EL-ADLI, FÖLDESSY Edina, GERGELY Ágnes, KUN Tibor, KUBASSEK János, LERNER János, LÉVAI Béla, LUGOSI Győző, MÁTHÉ László, MORENTH Péter, SÁRKÁNY Mihály, SEBESTYÉN Éva, SPEIDL Bianka, SUHA György, SZOMBATHY Zoltán, T. HORVÁTH Attila, VOIGT Vilmos, VOJNITS András

Hagyományos Kultúrák a Modern Afrikában

Traditional Cultures in Modern Africa

Cultures Traditionnelles en Afrique Moderne

Traditionelle Kulture im modernen Afrika

Az AKKP könyvsorozata elsősorban a kutatási társulás tagjai tanulmányainak, monográfiáinak, írásgyűjteményeinek biztosít helyet, de a későbbiekben nemzetközi kiadási programot is tervez. A kötetek nyelve: magyar, angol, francia, német. / The ARPP series of books primarily guarantees space for essays, monographs and collections of writing by members of the research association; an international publishing project is being planned for the future. The languages used in the books are Hungarian, English, French and German.

Szerkesztő Bizottság/Editorial Committee: Az AKKP hazai és külföldi tagjai/The members of the ARPP at home and abroad

Szerkeszti/Edited by: BIERNACZKY Szilárd és/and BÚR Gábor

Kiadja/Published by: Mundus Novus Könyvek/Mundus Novus Books

Megjelent/Published

Biernaczky János: *Frobenius-kommentárok* (1)

Guman István: *Dogon mitológia és csillagászat* (2)

Búr Gábor: *Afrika-történeti tanulmányok* (5)

Kun Tibor: *Hazatérés a szülőföldre* (8)

Hagyományos Kultúrák a Modern Afrikában
Traditional Cultures in Modern Africa
Cultures Traditionelles en Afrique Moderne
Traditionelle Kulture im modernen Afrika

Az Afrikai Kutatási és Kiadási Program,
és az ELTE BTK Történelmi Intézet (Új és Jelenkori Egyetemes Történelmi
Tanszék) közös könyvsorozata, gondozza a Mundus Novus Könyvek

Szerkeszti/Edited by: Biernaczky Szilárd és Búr Gábor
(együttműködve az Afrikai Kutatási és Kiadási Program tagjaival)

Megjelent

- Biernaczky János: *Frobenius-kommentárok* (1)
Guman István: *Dogon mitológia és csillagászat* (2)
Füssi Nagy Géza: *Etnokulturális folyamatok Kelet-Afrikában*
poszthumusz tanulmánykötet, szerk. Biernaczky Szilárd (3)
B. Wallner Erika szerk.: *Afrikakutatás Magyarországon – első kötet* (4)
Búr Gábor: *Afrika-történelmi tanulmányok*, első kötet (5)
Biernaczky Szilárd: *Az afrikai népek szájhagyományai*. Adalékok az
Európán kívüli kultúrák szövművészetének vizsgálatához (6)
(Kun Tibor: „*Hazatérés a szülőföldre*”. Frankofón afrikai irodalmi
tanulmányok és antológia (8)
Vansina, Jan: *A szájhagyomány*. Egy történettudományi módszerről (10)
René Maran: *Batuala. Igaz néger regény* (15)
Senghor, Léopold Sédar: *Amiben hiszek* (16)
Pénzes Tímea – Kádár István: *Ghána ölelésében* (17)
Biernaczky Szilárd – B. Wallner Erika: *Magyar Afrika Tudástár –*
Egy elektronikus könyvtár születése (18)
Ferwagner Péter Ákos: *Történelem a Magreb országaiban* (19)
Biernaczky Szilárd: *Afrika Magyarországon – Magyarok Afrikáról*. Tudománytörté-
nelmi vázlatok – 1. kötet (20)
Búr Gábor: *Afrika-történelmi tanulmányok*, második kötet (24)
Boûbacar Tingidji – Christiane Seydou: *Szilamaka és Pullori (fulani eposz)* (28)
(a 3, 17 és 19. kötet e-könyvként látott napvilágot)

Előkészületben / In preparation

- Voigt Vilmos: *Today's African Folklore – as seen from Hungary*
(collected studies) (7)
Biernaczky Szilárd – Búr Gábor szerk.: *Afrikakutatás Magyarországon*.
Válogatás a hazai kutatások anyagából (1960–2020) – Második kötet
Krizsán László: *Kalocsa szerepe a magyar Afrika-kutatás történetében*
(Magyar László, Czimmernann István, Menyhárt László) (11)
Frobenius, Leo: *Az afrikai kultúra története*, ford. Biernaczky János
(a frankfurti Frobenius Intézet segítségével) (12)
Africana Hungarica, 3. évf., 1–2. szám, szerk. Sárkány Mihály (13)
Sárkány Mihály: *A kikujuk földjén*. Összegyűjtött afrikanisztikai tanulmányok (14)

BIERNACZKY SZILÁRD

ÚTTÖRÉSEK A HAZAI AFRIKA-KUTATÁSBAN

Tanulmányok – 1978–2020
első kötet

Ez a kötet az
AFRIKA MAGYARORSZÁGON – MAGYAROK AFRIKÁRÓL
Biernaczky Szilárd az EMMI minisztere által támogatott
életmű kiadási program keretében lát napvilágot

MUNDUS NOVUS KÖNYVEK
ÉRD – 2021)

Biernaczky Szilárd
ÚTTÖRÉSEK A HAZAI AFRIKA-KUTATÁSBAN
Tanulmányok – 1978–2020
első kötet

A címlapot tervezte
Susán Pál

A címlapon
Mokenge nevű maszkot viselő bangongo törzsbeli táncos a bakubák
földjén (Torday Emil 1911, Thomas Hardy festménye)

Felelős kiadó: Biernaczky Szilárd
a Mundus Novus Könyvek ügyvezetője
Telefon: +36-30/7777-255
E-mail: info@munduspress.hu
honlap: www.munduspress.hu
Felelős szerkesztő: Biernaczky Szilárd

Nyomta és kötötte: Kapitális Nyomdaipari Kft. – Debrecen
Felelős vezető: ifj. Kapusi József ügyvezető igazgató

HU ISBN 978-963-478-108-0

elektronikus verzió terjesztése:
eKönyv Magyarország Kft. www.ekonyv.hu

HU ISBN 978-963-478-109-7
HU ISSN 0237-8213

HAZAI BEVEZETÉS AFRIKA HAGYOMÁNYOS KULTÚRÁJÁBA

Sajátos a magyar „afrikanisztika” története és célkitűzéseinek alakulása. Noha még a Habsburg-monarchia keretében sem voltak gyarmataink, és a távoli kultúrákat nálunk inkább az orientalisztika keretében vizsgálták – azért színpompás mozaikot állíthatunk össze a magyar afrikanisztika adataiból. Ezeket azonban nehéz egyeztetni vagy elmélettel kiegészíteni.

Az utóbbi fél évszázadban mégis sokoldalúvá vált az afrikai hagyományos kultúrák (legalábbis ezen belül változatos rész-területek) bemutatása. Ám e megállapításhoz rögtön hozzá kell fűzni – mindez nem vált intézménnyé. Sőt, az egyes kezdemények gyakran megakadtak, töredékesek maradtak.

Köztük Biernaczky Szilárd egyszemélyes programja a leginkább ambiciózus. Ő muzikológusnak készült, volt italianista is. Utóbb megszerzett egyetemi néprajzi–folklorisztikai ismeretei hozzá segítettek és segítik dolgozatainak megfogalmazásához. Az 1970-es évek végén az afrikai népzene változatos formáit mutatta be a magyar rádióban, és egy ideig az Eötvös Loránd Tudományegyetemen a Folklóre Tanszék keretében sokat ígérő „afrikai” tevékenységet folytatott. Ám ennek nem volt valódi anyagi támogatása. A kutatók együttműködése és a lelkes résztvevők is váltakoztak. Mindmáig megmaradt azonban Biernaczky legyőzhetetlen optimizmusa, szerzői és kiadványszerkesztői indulata. Nemrégiben megjelent két régóta kéziratban lévő terjedelmes könyve: *Az afrikai népek szájhagyományai. Adalékok az Európán kívüli kultúrák szóművészetének vizsgálatához* és *Afrika Magyarországon – Magyarok Afrikáról*, első kötet. Most két újabb kötetben gyűjtötte össze ugyancsak ide vonatkozó tanulmányait – 1978-tól napjainkig.

Az egymással egybefolyó kötetek címei (*Úttörések a hazai Afrika-kutatásban* és *Afrika Magyarországon – magyarok Afrikáról*, második kötet) pontosan jelzik ezt a hősiességet. Biernaczky számos alkalommal panaszkol, hogy Magyarországon az Afrikára vonatkozó adatok, forrásmunkák, szak-kiadványok szinte alig találhatók meg, és egyetlen, bármilyen szorgalmas kutató sem tud ezen a nehézségen felülkerekedni. – Ez magyarázza a dolgozataiba beleszótt tájékoztató megjegyzéseket, személyes kitérőket és gigantikus méretű bibliográfiákat. A mostani két kötet is igen jó példa erre.

Az első kötet mintegy 50 (!) általános tárgyú tanulmányt hoz, mintegy 600 lapnyi terjedelemben. Részletes tájékoztatást kapunk az afrikanisztikai kutatások történetéről, az ebben résztvevőkről, kiadványokról. A közölt tanulmányok sorrendje megfelel Biernaczky érdeklődésének.

Általában tényfeltáró közlést is ad, széles párhuzamkörrel. (Lásd például a Belfagor-történetet, amelynek afrikai adatai nem voltak közismertek.) Még Nagy Sándor afrikai tevékenységére is kiterjed a figyelme. A közelmúlt évtizedek néhány új fogalmát is használja. A kommunikációelméletet a szóbeli műfajok csoportosításához alkalmazza. Több, egymáshoz képest is eltérő megoldása azt is jelzi, milyen sokféle is a hagyományos afrikai szóbeliség.

A folklorizmus budapesti definiálásából kiindulva említi a „neoetnológizmus” fogalmát. Ezt azonban nem mutatja be tüzetesen. (Szerintem az eredeti fogalom ilyen kiterjesztése talán nem is szerencsés.)

A mese kommunikációs jelenségét a francia szemiotika (pontosabban A. J. Greinas) nyomán tárgyalja. Több alkalommal is sürgeti a tudományközi összefogás szükségességét. Aktuális háttér alapján írta le néhány „etnikum” (mint a tutszi és szongáj) szóbeli kultúráját. Az „irodalom” előzményeit is több ízben vizsgálta. Az olyan bonyolult filológiai szövegek, mint a Szunyata eposz variánsai részletes bemutatást kaptak. Néhány „műfaj” többször is bemutatásra kerül. Ilyen a főnöki/fejedelmi dicsérő ének, általában véve a „szóbeli történelem”. Nálunk először ő különböztette meg az epikus énekek különböző kategóriáit. Általában műfaji tanulmányai azzal a konklúzióval végződnek, hogy Afrikában is megvannak e műfajok – noha eltérően az európai közfelfogástól.

Rendkívül fontosnak tartom, hogy a legkiválóbb kutatókat közvetlenül idézi. Jan Vansina, Christiane Seydou és mások műveit magyarul is közölte. Az ezekből meríthető tények átfogalmazhatják a hagyományos irodalomról kialakítható elgondolásunkat. Magyar folkloristáink sokat tanulhatnak belőlük. Fontos további neves kutatók is (mint például Ruth Finnegan, Jan Vansina vagy Jack Goody) általa több figyelmet kaphatnak. Ugyanakkor örömdetes meglepetésként Biernaczky használja a történeti tipológia orosz / szovjet képviselőinek (Meletyinszkijnek és főleg Kotljarnak) a kategóriáit. Néha keveslem a bemutatott műfajok értelmezését (pl. szólások, erotikus történetek). Viszont külön dicsérendő, hogy sok szövegpéldája legfeljebb egyszeres átfordításban kerül elénk – szinte kötetnyi terjedelemben. Radnóti Miklós, sőt, József Attila pontos helyre talált. Jó lett volna végre feltárni Fónagy Iván „afrikai” kötődéseit.

Noha eddig is igen személyesek voltak a tanulmányok, az ugyancsak 50 írást 600 lapon tartalmazó második kötet személyekről szól. Afrika és Magyarország (tágabban: a magyarok) sajátos kapcsolatai a vallási zarándok papoktól a világhíró orvosokig terjednek. Biernaczky szenvedélyes kutató, „védi” kedvenceit. Magyar László, Sass Flóra, Torday Emil közéjük tartoznak. Mindegyikük esetében még legutóbb is előkerültek fontos új adatok. Például Róheim Géza szomáliai tartózkodásának feltárását illetően csak csodálni tudjuk Biernaczky kitartását és szerencsésjét. Frobenius esetében már Biernaczky édesapja Frobenius-rajongó volt. A mostani közlésben ez kibővült Almásy László bevonásával. Persze, életét és a szaharai sziklarajzokat tekintve volna még további kutatni és értékelni való.

A szépirodalom ritkábban fordul elő. Ez érthető, hiszen akár külön kötetben lehetne közölni a magyar recenziók sorsát. Napjaink politikai viharai egészen új dimenziókat hoztak elő. Biernaczky a mezőgazdászoktól a békefenntartókig sokmindenkit tudott összehozni. Ezt tanúsítják konferenciák, kiadványok.

Biernaczky váratlan adatokat talált Döbrentei Gábor fordításában: a Herdert megjárt madagaszkári népdalok kapcsán. Sőt, mi több, ennek előzményét Kisfaludy Sándornál fedezte fel!

A bemutatott magyar „afrikanisták” száma szinte a végtelenig növelhető.

A 19. század második felében a magyar hírlapirodalom szinte állandóan közöl afrikai híreket. Voltaképpen ezekből fordult Afrika felé egy időre például Jankó János, sőt, Solymossy Sándor figyelme is. Ennek kapcsán (megfordulva) foglalkozik Torday Emil Petőfi verseinek lefordításával a 100 éves évforduló londoni megünneplésekor. De például a hosszú éveken át libériai egészségügyi miniszter Fuszek Rudolf külön kötetet érdemelne. Még élnek olyanok, akik ismerték az újságíró Rudnyánszky Istvánt és gazdag afrikai tárgy-gyűjteményét (főleg maszkok). Etnológusaink (Ecsedy Csaba, Sárkány Mihály, Füssi Nagy Géza, Sebestyén Éva, Vidats Bea, Lugosi Győző és mások) műveit Biernaczky ezúttal nem tárgyalja részletesen. Két külföldi kutató, Kecskési Mária és Karádi Görög Veronika munkásságát viszont külön kiemeli. Minthogy Görög Veronika dolgozatai a párizsi CNRS keretében láttak napvilágot, e módszert nálunk is megismerték és a magyarországi cigány folklór adataival is összevetették. Zempléni András több hazai kutatásban is együttműködött.

Ha összegezni akarjuk e két terjedelmes kötetet, bennük a mai magyar afrikanisztika sokoldalú és gazdag képét kapjuk. Az ismétlődések ellenére is érdekfeszítő olvasmány a folklorisztika és etnológia terén. Tudományos színvonala és szókincse vitathatatlan. Hivatkozásai révén nemzetközi távla-

tot képvisel. És minél inkább elismerjük e sok évtizedes munkát, annál inkább kárhozzátjuk, hogy ez a munka hivatalos támogatást és elismerést voltaképpen nem is kapott évtizedeken át.

Az afrikai gyarmatok felszabadulásának évtizedeiben a magyar társadalomtudomány is egyszerre érdeklődni kezdett a hagyományos afrikai kultúrák iránt. Kézikönyvekben (legkivált a *Világirodalmi Lexikon* záró kötetében), mitológiai összegezésekben tapasztaljuk ezt. Sajnos, hasonló kézikönyvek napjainkban egyre ritkábbak.

Ennek a „dekolonizáló” korszaknak egyszemélyes, egyetlen író-alkotó és szervező személyéhez kötött műhelye Biernaczký két (és már megjelent másik két) kötetéből részletesen megismerhető. Talán hozzá tehetem, hogy a magam „afrikanisztikai–folklorisztikai dolgozatai is ide sorolhatók, mégpedig szoros kapcsolatban Biernaczký munkásságával.

Szerencsére e hatalmas közlés egy helyre hozta Biernaczký legfontosabb dolgozatait. Együtt még érdekesebbek, mint külön-külön. Például jó ötlet volt külön is bemutatni Erdély afrikai érdeklődését. Ide kapcsolható Teleki Sámuel Afrika-járása is. A magyar nemzettudatba mélyen beivódott Benyovszky Móric tevékenységének bemutatása szerencsére újabban tényszerűvé vált.

Persze messze nem tarthatjuk „teljesnek” a második kötetet, de hiszen a az Egyiptomot 1483-ban megjáró Lászlai János kanonoktól napjainkig elvezető gazdag vonulatot nem is lehet sem egy, sem két kötetben feltárni. Például ezúttal korábbi sikeres szépirodalmi alkotások (így Karen Blixen műveinek) bemutatását hiányoljuk, de a számos afrikai Nobel-díjas író neve legalább említésre kerül.

Maga a szerző találóan „úttörésnek” nevezi munkásságát. A nagyszabású két kötet persze mindenképp kiadást, majd azt követően főként elolvasást érdemelne.

Voigt Vilmos

professzor emeritus

az ELTE BTK Néprajzi Intézet volt igazgatója

BEVEZETÉS

Minden szempontból rendhagyó könyvet olvashat képernyőjén, s remélhetőleg tarthat majd minél hamarabb a kezében is az olvasó. Az *Úttörések a hazai Afrika-kutatásban* című kézirat- és tanulmánykötet szerzője és írásai is egyedülálló minőséget képviselnek a hazai tudományos életben. Biernaczky Szilárd öntörvényű ember, valódi tudós alkat, olyan dolgoknak ered a nyomába, amelyek a kerek világon is csak keveseket érdekelnek, azonban minden kétséget kizáróan az „egyetemes tudástár” részét képezik, fontosságukra jobbra csak e tudás elvesztése után döbben rá a szélesebb publikum. Ezt a már önmagában is embert próbáló körülményt sikerült a szerzőnek megfellejtenie megalkuvás nélküli szemléletével, hiszen a tudomány nem ismer kompromisszumokat, abban csak a kétszer kettő józanságának van helye.

Ennek azonban ára van, s Biernaczky Szilárd sokszorosan megfizette a díjtételt. Egyik korán eltávozott pályatársunkról, Füssi Nagy Gézáról írt méltatásának adta az „Ellenszélben” beszélő címet: valójában rá illik leginkább e kifejezés, hiszen kényelmes egyetemi vagy akadémiai intézményi háttérrel, kiszámítható és elégséges anyagi támogatást nélkülözve, vagy mindezeket csak korlátozottan és csak rövid időszakokban maga mögött tudva, kellett valódi úttörő munkát végeznie. Kutatásai ráadásul rendszerint diszciplínák határain mozogtak és mozognak, a tudomány területén is létező „megalvadt struktúrák” nem szokták az ilyet kedvelni, támogatni. S bár a monumentálisra sikeredett életmű önmagáért beszél, csak szemlesütve beszélhetünk az elmaradt, vagy csak nagyon szerény elismerésekről. A valódi értéket azonban nem a titulusokkal, s bármilyen egyéb hozadékkal mérik, az a kortalanul ifjú elmékbe kell, hogy megtalálja az utat. Remélhetőleg ez a könyv is ezt a célt fogja szolgálni.

Az *Úttörés* két kézirattal kezdődik, az első a régi, a második az új *Magyar Nemzetben* nem kaphatott helyet. Az olvasó csodálkozhat, hogy miért, formailag és tartalmilag rendben lévő írásokról van szó. Élünk a gyanúperrel, valaki(k) úgy gondolhatta(ák), jobb nem borzolni a kedélyeket például a felsőoktatás eredményességét megkérdőjelező, a migráció jelenségét történelmi távlatokban értelmező véleménnyel. Napjaink mélyrepülését látva szomorúan kell megállapítanunk, az értelmiség utánpótlásának féltése bizony nem elrugaszkodott észrevétel volt. Érdekes volna a döntések egykori meghozóitól megtudakolni, vajon vállalnák-e verdiktjüket ma is?

A könyv javát képező tanulmányok szerencsésebbek voltak, 1978 és 2020 között megjelentek, nagyon gyakran ütköztek a többségi véleménnyel, vitára ösztönöztek, s szerzőjüknek helyet, sőt, súlyt adtak a tudományos diskurzusokban. Amennyire hosszú időbeni periódusban születtek a tanulmányok, olyan változatos témákban íródtak. Tartalmaznak nemzetközi melegítő konferencián elhangzott előadást a magyar agrártudomány afrikai lehetőségeiről, a neotnológizmus európai művészetekben játszott szerepéről szóló tanulmányt, vagy a teljes körű afrikai irodalomtörténet megalkotásának immár lehetetlenségét felvázoló írást is. Amilyen színes a paletta műfaji és tartalmi vonatkozásban, olyan sokrétűek az írásokat közlő médiumok. Vannak budapesti, pécsi, szegedi, debreceni egyetemi kiadványok, tudományos és ismeretterjesztő folyóiratok, újságok, vagy a szerző fejéből kipattant ötletből megvalósított, túl nem becsülhető jelentőséggel bíró Afrika Tudástárban megjelent művek. Számos írás eredetileg külföldi konferencián hangzott el idegen nyelven, a kötet a szerkesztett és magyar nyelvű változatokat tartalmazza.

Biernaczký Szilárd önzetlen segítségének hála már az 1980-as évektől részt vehettem számos Afrikáról szóló rendezvényen, szakmai pályafutást megalapozó konferenciákon. Közel négy évtizede vagyok szem- és fültanúja élvezetes előadásainak, amelyek leiratai most ezt a kötetet is gazdagítják. Többször előfordult, hogy a más tudományágakat képviselő hallgatóság mosolyogva, sőt, egymással összevetve fogadta B. Sz. mondanivalóját, ki ez a folklorista, vagy egyszerűen csak bölcsész, aki minket akar tanítani? S láttam, ahogy a nevetésből csodálkozás lett, az elkerekedett szemek igyekeztek az előadásra koncentrálni, s a végén értelmes dialógus alakult ki a résztvevők között, amely sok esetben a konferencia után is folytatódott.

A számos írás közül bármelyiket kiválasztva azokban egyszerre sok fontos eleme körvonalazódik Biernaczký Szilárd munkásságának. Például 1995-ben a *Studia Nova – Új tanulmányok* (a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Karának tudományos közleményei) hozta le „A ruandai tutszi szájhagyományok történetének vázlata” című munkáját, amely eredetileg hónapokkal a genocídium előtt íródott. A cikk azonban a körülmények folytán egy évvel a száz napos népiirtás után jelent csak meg. A világ még fel sem ocsúdott a rémületből, amelyben visszafogott becslések szerint is legalább 800 ezer embert öltek halomra, az akkori népesség tizedét, pusztán azért, mivel a kötelezően nyilvántartott etnikai hovatartozás alapján azok tutszik (vagy tuszik) voltak, esetleg a többségi hutuk közül mérsékelteknek számítottak egy hihetetlenül rövid idő alatt tudatosan megvadított társadalomban. A második világháború óta az egyik legnagyobb méretű népir-

tás történt meg, a nemzetközi közösség hezitáló, döntésképtelen hozzáállásától bátorítva, a közvetítéseknek köszönhetően a hírfogyasztók százmillióinak szeme láttára. Igen népszerű téma lett Ruanda akkoriban, botcsinálta szakértők, akik pár héttel korábban még nagy valószínűséggel meg sem találták volna az országot a térképen, a tudatlanság magabiztosságával magyarázták el a nagyérdeműnek a történéseket.

S miről írt ugyanekkor Biernaczky Szilárd? A tutszik nyelvének (kinyarwanda) a leírása, a szájhagyományok, a népmesék és előadók, a királyi rítusok, a dinasztikus énekek, ódák, pásztorénekek, a közmondások és népzene, a kinyarwanda nyelvű irodalom kezdetei munkájának legfontosabb témái. Nem állt be tehát a sorba, hogy elismételje mindazt, amit már számtalanszor elmondtak a napi tudósításokban. Ennél sokkal mélyebbre ásott, saját tudománya eszközeivel próbálta megérteni és megértetni a felfoghatatlan történések hátterét, kiváltó okait. A felszínes „elemzések” érvényessége kérdéselátú volt, ma már senki nem olvassa őket, az ebben a kötetben közölt tanulmány viszont mit sem veszített értékeiből. Ilyen maradandó értékeket képvisel a szerző, s az ebben a kötetben megjelent írásai is.

A partikuláristól az univerzális felé haladva említessék meg a „Mit jelent az afrocentrikus látásmód?” című dolgozat, amely eredendően a 4. Pécsi Afrika Konferencián 2016-ban elhangzott előadás egy évvel később az Afrika Tudástárban megjelent írásos változata, a jelen közlés azonban „számos javítást és jelentős kiegészítéseket tartalmaz”. A szerző ebben az érdemei ellenére mindmáig szerény figyelmet kapott írásában három tudományterület, a történelemfilozófia, az etnológia és az irodalomtudomány, illetve kiegészítésül a folklorisztika eszközeit vette igénybe, hogy tézis, antitézis, szintézis alapon szorgalmazza egy olyan világszemlélet kialakítását, amelyben Afrika a világkultúrába természetes módon beilleszkedő szereplőként kap helyet. Ilyen szintézisre manapság csak nagyon kevesen, sőt, egyre kevesebben vállalkoznak, hiszen ahhoz az egyre szűkebb specializáció, sőt, a szakbarbárság korában nem nagyon jutnak el még érett korú szerzők sem, hogy szinte renaissance műveltséget halmozzanak fel tudományos munkásságuk során, s ezt a hatalmas tudást ráadásul jól átlátva, rendszerbe szervezve tálalják hallgatóiknak, olvasóiknak. A mikrotörténelem divatját éljük, a holisztikus megközelítés, vagy az oda mutató próbálkozások megmosolyogtatónak könyvelődnek el, miközben mindenki érzi az univerzális magyarázatok, a nagybetűs eszmék bántó hiányát.

Nem állítanánk, hogy e munkájával (s még számos más, különösen az utóbbi időkben írt szintetizáló műveiben) Biernaczky Szilárd megtalálta a bölcsék követ, világlátása általánosan elfogadottá, a szakmát és az érdeklődő

nagyközönséget teljes mértékben meggyőzővé válhatna. A cél azonban nem is ez, inkább a továbbgondolásra serkentés, a jó értelemben vett provokálás. A tudomány már csak így halad előre, s nincs okunk kételkedni abban, hogy ez a jövőben is így marad, még akkor is, ha nem sok minden marad változatlan. Ehhez a szintézishez azonban mindig is szükség lesz felfoghatatlanul sok tudás birtoklására, ahogy a szerző is magabiztosan lép ki és be Afrikába, a tágabb világ ismereteivel képes párhuzamba állítani a kontinens népeit, kultúráját, társadalmait, ahol csak lehet, felidézve a „magyar adalékokat” is.

Ezért nem túlzás azt állítani, hogy Biernaczký Szilárd itt valami olyasmivel próbálkozott, amivel Nelson Mandela találóan az általa irodalmi óriásnak nevezett Chinua Achebe munkásságát dicsérte: „Felemelte Afrikát a világ többi részéhez.” Hogy ehhez egy gyönyörűsége galla (oromo) vers és József Attila szavain keresztül is vihet az út, ennek felismerése mindannyiunkat gazdagíthat. Nem állíthatjuk, hogy ez a kísérlet máris teljes sikerre jutott volna, ha pedig valaki a fenti állítás túlzó, patetikus volta miatt dohogna, annak felhívnanék a figyelmét, hogy a tudomány ilyen módon lépett mindig előre, az úttörők (s ennek a kötetnek a címe is ez, *nomen est omen!*) jósjeleinek megfejtése soha nem ment egyszerűen, gyakran kinevették, eljelentéktelenítették őket, majd jöttek utánuk mások, akik a létra számukra már megácsolt alsó fokain felhágva, továbbfejlesztették, elfogadottá tették a korábban már megszületett gondolatot.

Az ajánlás műfajának megfelelően az erények sorát még folytathatnánk, de szólnak inkább maguk a tanulmányok önmagukért!

Búr Gábor

nyug. egy docens

az ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék
volt tanszékvezetője

A SZERZŐ ELŐZETES MEGJEGYZÉSEI

Visszatekintve úgy látom, afrikánisztikai kutatási tevékenységem valójában 1976–1977-ben kezdődött egy máig érdeemesnek tekinthető elemzési kísérlettel (Van-e afrikai népmese?, 1976, *Ethnographia*, LXXXVII, No. 4, 573–587. old.), amelynek megjelenése idején már erőteljesen mozgásban volt – a második közvetítésre 40 részessé bővült – rádiós zenei sorozatom előkészítése (lásd a népszerűsítő tájékoztatást: *Fekete Afrika zenéjéből*, rádió-sorozat programfüzete, 1988, Budapest, Magyar Rádió, 19 old.).

Valóban, tehát lassan fél évszázada fordultam a költői próbálkozások, majd a zeneszerzés, utóbb az italianisztika után Afrika felé. Így Voigt Vilmos professzor előszavában vagy az egyik legutóbbi hozzám írott miniszteri méltató levélben így éppen töretlen afrikánisztikai törekvéseim dicsérete fogalmazódott meg.

Vagyis ténylegesen eljött az ideje annak, hogy a már megjelent és eme két további kötetben szétszórt írásaimat egybegyűjtsem, persze nem feltétlenül csak saját érdemeim kidomborítása érdekében, mint inkább abból a célból, hogy ráirányítsam egy több ezer országútnyi szélességű diszciplína művelésének fontosságára a hazai oktatási, tudományos és kulturális közfigyelmet.

Ami a kötet(ek)ben szereplő régebbi és újabb munkáimat illeti, nem kívánok előre bocsátani semmit sem. Néhány leírni tervezett, csak fejben meglévő gondolat, megjegyzés okafogyottá vált Voigt Vilmos emeritus professzor, a világfolklorisztika vezető tudósa, tanárom, mesterem, munka- és szerkesztőtársam (s mondhatni, az 1944-es légópince óta családi barátom) bevezetőjét elolvastván, mivel ő minden fontosat számba vett, megjegyzett vagy éppen kifogásolt. Talán annyit, néhány általa hiányolt téma, kutatási vagy kutatói bemutatás az előző, már megjelent köteteimben kapott helyet, amelyet ő ezúttal nem vett figyelembe.

A Voigt Vilmos és Búr Gábor bevezetőiben megfogalmazott megállapítások egyenesen megtisztelőek.

Voigt professzor viszont utal arra, hogy szó szerint idézzem: „...minél inkább elismerjük e sok évtizedes munkát, annál inkább kárhozzátjuk, hogy ez a munka hivatalos támogatást és elismerést voltaképpen nem is kapott évtizedeken át.” Nos, az elmúlt évben ez a lényegében bölcsészettudományi

munkásság mégis elnyerte Kásler Miklós miniszter úr figyelmét, és módomban állt összegező formában megkezdeni életművem közzétételét.

E megkülönböztetett figyelemnek köszönhetően megjelenhetett végre egy gyakorlatilag 2006 óta kéziratban álló kötetem (*Az afrikai népek szájhagyományai*. Adalékok az Európán kívüli kultúrák szóművészetének vizsgálatához, 2020, 659 old.) Ez az írásgyűjtemény legfontosabbnak tartott folklorisztikai elemzéseimet foglalja magába (amelyek egyébként Voigt professzor egy korábbi megjegyzése szerint a hazai professzionális afrikanisztikai folklorisztika kezdetét jelentik). Míg tematikai szempontból újdonságnak tekinthető dolgozataim egy újabb gyűjteménye kiadásra készen áll (*Úttörések a hazai Afrika-kutatásban*, első kötet).

Ugyanakkor másik megjelent (*Afrika Magyarországon – Magyarok Afrikáról*, Tudománytörténeti vázlatok – első kötet, 2020, 529 old.) és jelen, immár kiadásra előkészített negyedik könyvembe viszont azokat a dolgozatokat illesztettem be, amelyeknek a magyar afrikai érdeklődés, tájékozódás, kapcsolatok és kutatások felderítése, tudománytörténetének megteremtése a célja (összefüggésben a 2012 és 2018 között funkcionált Magyar Afrika Tudástár elektronikus könyvtár munkálataival, amely egy kb. 900 könyvből és 2400 tanulmányból, dokumentumból álló gyűjteményt eredményezett).

A miniszteri támogatás holdudvarában még néhány további publikáció is napvilágot látott, mint:

- Boubacar Tinguidji – Christiane Seydou: *Szilamaka és Pullori*. Fulani hőseposz, szerk., előszó, utószó, szerzői bibl. Biernaczky Szilárd, 2020, Érd, Mundus Novus Könyvek, 232 old.
- Biernaczky Szilárd szerk.: *Philologia Africana Hungarica* 2020, 1–4. szám, 623 old.
- Búr Gábor: *Afrika-történeti tanulmányok – második kötet*, szerk., előszó: Biernaczky Szilárd, 2020, 636 old.
- Vansina Jan: *A szájhagyomány. Tanulmány egy történelmi módszerről*, szerk., bev., interjú, utószó, szerzői bibl.: Biernaczky Szilárd, 2020, 378 old.

E kötetekhez járulnak még a szerkesztésében megjelent folyóirat különszámok, lásd:

- 2015 Afrika irodalma – Afrika-külszám, *Forrás: Szépirodalom, szociográfia, művészet* (Kecskemét), 47. évf., 2. szám, február, 1–144. old.
- 2020 Afrikai üzenetek – Afrika-külszám, *Napút*, 22. évf., 5. szám, június–július, 1–156 old.

2020 Irodalmak Afrikában – Afrika-különszám, *Helikon. Irodalom- és kultúra-tudományi Szemle*, 66. évf., 4. szám, 1–184. old.

És ideírom, pályázati jelentésemben is felsoroltam, a következő kiadványok megvalósításának tervét melengetem (természetesen saját két kiadásra előkészített kéziratomat is beleértve), amelyek befejezés előtt állnak (megjelentetésükhöz több kötet esetében csak a szerkesztés és a nyomdai előkészítés szükséges még):

Biernaczky Szilárd: *Afrika Magyarországon – Magyarok Afrikáról*, Tudománytörténeti vázlatok – második kötet, 620 old. (elkészült)

Biernaczky Szilárd: *Úttörések a hazai Afrika-kutatásban* – első kötet, 588 old. (elkészült)

Voigt Vilmos: *Today's African Folklore – as seen from Hungary* (collected studies), kb. 240 old.

Biernaczky Szilárd és Búr Gábor szerk.: *Afrikakutatás Magyarországon* – második kötet, kb. 600 old.

†Krizsán László: *Kalocsa a magyar Afrika-kutatásban* (*Magyar László, Czimmermann István és Menyhárh László*), tanulmányok és összegyűjtött írások, kb. 550 old.

Frobenius Leo: *Az afrikai kultúra története*, ford. Biernaczky János, (a frankfurti Frobenius Intézet segítségével) (m. s.), kb. 400 old.

Gábris Gyula: *Afrika természeti földrajza* (összegyűjtött tanulmányok), kb. 380 old.

Szilasi Ildikó: *Torday Emil nyomában Kongóban* (összegyűjtött tanulmányok), kb. 320 old.

Balázs Judit: *Mindenki egyformán különböző*. Három évig vendégtanárként Kairóban, 280 old.

†Biernaczky János: *Frobenius és Afrika* (összegyűjtött tanulmányok és szakfordítások), kb. 700 old.

Park Mungo: *Park utazásai Afrika belső tartományaiban* (az 1816-os magyar nyelvű fordítás alapján), gondozza és utószó: Biernaczky Szilárd, kb. 360 old.

Magyar László: „Egy rövid kivonatja Dél-Afrikában tett utazásomnak”. *Útinaplók, írások, levelek* (kanonizált szövegek), szerk., előszó: Biernaczky Szilárd, kb. 280 old.

Eno Belinga – Samuel Martin: *Moneblum a kék ember*.

Kameruni bulu hőseposz, szerk., ford. Biernaczky János és Szilárd, elő- és utószó, szerzői bibl.: Biernaczky Szilárd, 320 old. (a Francia Intézet támogatásával)

Innes Gordon: *Szungyata az oroszánkirály*. Guineai manding hőseposz, szerk., fordít, elő- és utószó, bibl.: Biernaczky Szilárd, kb. 380 old.

- Biernaczký Szilárd szerk.: *Magyar László emlékezete – születése bicentenáriumán. Válogatás a magyar szakirodalomból (1854–2020)*, 1–2. kötet, kb. 900 old.
- Torday Emil: *Kongó népeinek életéből* (válogatott tanulmányok), szerk. és utószó: Biernaczký Szilárd, kb. 450 old.
- Biernaczký Szilárd *Közép-Nyugat–Afrika feltárása. Tanulmányok Magyar László szellemi hagyatékáról* (monográfia), kb. 340 old.
- Világi Dávid: *A zulu törzsek története. Shaka uralomra kerülésétől az angolokkal vívott háború koráig* (tanulmányok és szakfordítások), kb. 460 old.
- Jankó János: *Összegyűjtött afrikai tanulmányok*, kb. 700 old.
- Ecsedy Csaba: *Gyűjtőúton Dél-Szudánban. Összegyűjtött tanulmányok*, kb. 400 old.
- Hunfalvy János: *Afrikai utazások a 19. században. Tájékoztató tanulmányok*, kb. 480 old.
- Sárkány Mihály: *Kikujú tanulmányok*, kb. 350 old.
- Biernaczký Szilárd: *Oral Cultures in Old and New Africa* (collected writings), kb. 600 old.
- Biernaczký Szilárd: „*A közmondás pálmaolaj, amivel a szavakat esszük*”. Pillanatképek az afrikai szóművészet és irodalom kincsházából. Fordítások kommentárokkal, kb. 700 old.
- Biernaczký Szilárd: *Folklór az irodalomban –irodalom a folklórban* (magyar, olasz és afrikai tanulmányok, kb. 480 old.
- Ethnologia, 2019–2021 / 4–6. évf., 1–12. szám
- Philologia Africana Hungarica, 2021 / 1–4. szám
- (Már elkészült) e-book kiadványok, amelyek nyomtatott kiadásra várnak:
- †Füssi Nagy Géza: *Etnokulturális folyamatok Kelet-Afrikában*, posztumusz tanulmánygyűjtemény, szerk., előszó: Biernaczký Szilárd, 2017, 464 old.
- Pénzes Tímea – Kádár István: *Ghána ölelésében. Fényképes útinapló*, szerk., előszó: Biernaczký Szilárd, 2017, 224 old.
- Ferwagner Péter Ákos: *Történelem a Magreb országaiban*, szerk., előszó: Biernaczký Szilárd, 2017, 447 old.

Biernaczký Szilárd

TARTALOM

Hazai bevezetés Afrika hagyományos kultúrájába (Voigt Vilmos)	7
Bevezetés (Búr Gábor)	11
A szerző előzetes megjegyzései (B. Sz.)	15
Tartalom	19

Két kézirat

Alkotás csak feleslegből (2014)	21
Megjegyzések a világméretű elvándorlás történetéről és mai jelenségeiről (2018)	27

Tanulmányok (1978–2020)

Neoetnologizmus az „európai” művészetekben (1978/2012)	33
A népmesei kommunikációs rendszer hányféle történeti modellje létezik? (1979/2013)	46
Hogyan gyűjtsünk folklórt a hazánkban tartózkodó afrikaiaktól? (1983)	69
Tudományközi összefogással az afrikai fejlesztés „megmentéséért” (1987)	78
Előfeltevések az afrikai folklorizmus elméletéhez (1994)	84
A folklór mint irodalom. Előtanulmányok egy afrikai folklórenciklopédiához (1995)	116
A teljes körű afrikai irodalomtörténetek megalkotása felé (1995)	161
A ruandai tutszi szájhagyományok történetének vázlata (1995)	170
Vázlat a szongáj irodalomról (2001)	194
Szólások a mindennapi élet és a folklór határán. Afrikai esettanulmány (2007)	210
A hagyományok és Afrika – ma (2008)	236
Shaka dicsérője (2008)	248
Szungyata, avagy a Mali birodalom alapításának története. Egy nyugat-afrikai hőseposz térben is időben (2009)	299
Szájhagyományok és történelem. Utak az afrikai kultúra megértése felé (1986/2010)	336

A zulu és kosza dicsérő ének tegnap és ma (2010)	346
A néprajz / etnológia / kulturális antropológia lehetséges szerepe a modern afrikai mezőgazdaság kialakításában – Egy „Afrika- centrikus” magyar néprajzkutató jövőképe (2011)	361
Magyar Afrika Társaság (AHU) – Magyar Afrika-Tudás Tár (AHU MATT) elektronikus könyvtár (szakmai bemutatkozás, célok, feladatok és első eredmények) (2014)	366
Antropológia – A modern világ megértésének kulcsa (2015)	390
Célkeresztben: a világ eposzai – Megkésett jegyzetek egy lexikonról (2016)	394
A Szungyata eposz bűvkörében. Jan Jansen professzor munkásságáról (2016)	406
Mit jelent az afrocentrikus látásmód? (2017/2020)	418
Afrika hagyományvilága a bartóki úton (2018)	440
Maszk és lélek a hagyományos afrikai közösségekben (2019)	453
Antropológiai világtörténet-tudomány? (Jack Goody életművéről) (2019)	465
A szóbeli történelem kutatásának megszületése. Jegyzetek egy iskolateremtő tudós szakmai pályafutásáról (Jan Vansina életművéről) (2019)	484
Fekete érosz. Válogatás Afrika szerelmi és erotikus népköltészetéből (2020)	502
Utószó helyett: Christiane Seydou és az afrikai hőseposz (2019)	518
Az afrikai hősepika kutatása a francia nyelvűség területén (2020)	543
Wole Soyinka Ogun isten profétája? (2020)	560
Emberevés vagy rabszolgavadászat (2020)	582

Két kézirat

(egy a régi, egy az új Magyar Nemzetben nem kaphatott helyet)

ALKOTÁS: CSAK „FELESLEGBŐL”

szempontok és személyes vallomás az emberi életet átható
mindennapi tevékenységről

Ha minden igaz, Babits jelentette ki: *Hiszek a feleslegben. (Ami túl van családon és fajon...)*! Ő persze, mint hitvalló katolikus *a keresztény hit adta feleslegre* gondolt. De ezt a szép és igen költői megfogalmazást, úgy vélem, az ő alkotói világára, és tegyük hozzá, minden emberi alkotói megnyilvánulásra is kiterjeszthetjük (ezt már én teszem hozzá: *Hiszek az emberben, abban, amit önmagában hordoz, és amit önmagából átnyújt a világnak...*) Annál is inkább, mert lényegében és a maga módján minden ember alkotó, élete során mindenki akár a leghétköznapibb munkával is folyamatosan alkot.

Azonban hogy ez az alkotási készítés mind magasabb szinten, teljesebben, eredményesebben mehessen végbe, egyfolytában tanulnunk kell, megismernünk az alkotásunk, tevékenységünk végzéséhez szükséges újabb és újabb „technológiákat” (anyagiak: eszközök, szellemiek: módszerek). Tegyük hozzá, a lényeges: a tudás, az ismeret, amely nagyobb részben máshonnan, picinyke részben önmagunk ötletvilágából érkezhethet. És erre épül(het) rá a saját megvalósítási (alkotási) gyakorlatunk.

De itt persze különbséget kell tennünk anyagi, illetve szellemi jellegű alkotás között. Hiszen az anyagi (tárgyi) irányú alkotás esetében igen sokirányú feladatvégzésre kerül sor, amely a szavakat megelőző szellemi ötleteket (gondolat, idea), majd az esetleg szükséges szavakba öntést, illetve az adott anyag(ok)at folyamatosan egymásba fonja. Ez persze érvényes olyan művészeti ágakra is, mint a képzőművészet vagy az építészet. Az írással összefüggő alkotás esetében (legyen szó művészeti alkotásról vagy mondjuk egy mérnöki műleírásról, jogi vagy orvosi feljegyzésről vagy bármilyen szakmában elkészített tanulmányról) a szavakban megszülető szellemi ötlet és annak rögzítése között, úgy tűnik, másként valósul meg az összeköttetés: itt főleg a szükséges ismeretek előzetes megszerzéséből vagy az

„újdomságok” feltárásához szükséges adatgyűjtésből adódhat a sokirányúság.

A másik fontos elhatárolódás, és itt ütközünk először Kiss Károly (Digitális bennszülöttek, avagy az egyetemek jövője *Magyar Nemzet*, LXXVII, 61, 2015. március 13., 8. old.) számomra nehezen elfogadható tétélei közül az elsőbe: a vizuális kultúra persze, hogy fontos – legyen szó akár festményről vagy egy, a természetben megközelíthető földrajzi tájékról, akár kémiai képletről vagy elektromos hálózati rajzról –, azonban a vizuálisan (azaz látással észlelt) bármely objektum akkor, és csakis akkor válik ismeretünk részévé, ha szóban (írásban) megfogalmazzuk azt, amit látunk, amit (a művészi alkotás adta érzelmi benyomásokat, a kémiai képlet vagy a műszaki ábra nyújtotta szakmai ismeretelemeket) észlelésünk támasztott bennünk.

Vagyis tudomásul kell vennünk: az ismeret, a tudás, a bármiféle irányú információáramlás egyetlen lehetséges eszköze a nyelv, hiszen a vizuális információ önmagában nem nyújt megfogható egzakt ismeretet, legfeljebb csak „benyomást”. A nyelv által válik értelmezhetővé a szóban forgó alkotás, válik közölhetővé a másik emberrel, hogy miről is van szó, én mit gondolok róla. Vagyis ha a Gutenberg galaxis tájékairól jelentősen vissza is léptünk az elmúlt 150 év során a látás által adódó ismeretek irányába, ezek egyedül a nyelv útján közelíthetők meg, mobilizálhatók. Mellesleg a kódolási rendszerek – amelyek önmagukban is egytől egyig speciális nyelvek – csak (köz)nyelvi dimenzióba visszaemelve válnak megközelíthetővé! (Legyünk őszinték, a nem-verbális jelek, közlések egész tárházára is igaz ez.)

Viszont amennyiben a nyelv által megszerezhető ismeretekre gondolunk, akkor le kell szögeznünk: a tudás, különösen pedig a globalizálódó világ által igényelt korszerű tudás – és itt kell több szempontból is ellent mondanom Kiss Károlynak – csakis széleskörű (és akár messze a történeti múltba visszavezető) anyagismeret, rendkívüli nagyságrendű olvasottság útján jöhet létre. (Ha napjaink politikusai itthon és szerte a világban sokkal alaposabban tanulmányoznák a történelmet, valószínűleg sokkal kevesebb hibát követnének el...)

Látnunk kell, hogy a felsőoktatásban bekövetkezett ún. bolognai rendszer bukásának legfőbb oka, mondjuk ki, a valódi tudás, az anyagismeret lefokozása. Az egyetemi évek első három évét globális ismeretek címén mindenféle (és pl. több esetben könnyedén más formában megszerezhető gyakorlati) ismeretek felületes elsajátítására kénytelenek használni az oktatás során. Miközben a bölcsész területeken az oktatók pl. arról panaszkod-

nak, hogy a hallgatók 80 %-a a kötelező olvasmányoknak legfeljebb az első oldalát hajlandó elolvasni az interneten (totális felületesség). Eközben a természettudományok területén meg arról zeng a szó: az első három év a tudományok szempontjából elveszik, az elsajátítandó tényszerű tudásra számítható idő(szak) későbbre tolódik, és a volt ötéves képzés anyagát csak azok képesek magukévá tenni, akik vállalják a doktori képzés további éveit. Vagyis a doktor legfeljebb csak a diplomás szintjéig jut el.

Megfelekedtünk egy nevezetes tapasztalatról: annak idején a Kádár-korszak művelődéspolitikai kormányzata, mint elit-képzést, megszüntette a gimnáziumi szakos osztályokat, mivel ott egy tantárgyat (pl. biológia, kémia, matematika vagy történelem) sokkal intenzívebben tanultak a kiválasztott diákok. És ezeknek az osztályoknak a tanulói ezáltal a többi tárgyban is sokkal jobb eredményeket értek el (az adott szakos tantárgy által megismert „tanulási módszerek”, illetve az érdeklődés sokkal intenzívebb felkeltése által).

Jó lenne itt röviden egy esettanulmányt megfogalmazni, már ami a *legyen-e egyetem*, illetve a *mindent a számítógépről* kérdéskört illeti. Jobb híján (bocsánatos bűnként) a saját törekvéseimből vagyok képes ezt itt most átgondolni. (A személyes jelleget vonják ki belőle.)

Bár hetven éven túl ma már kizárólag afrikai tanulmányokkal foglalkozom, ennek önmagában is vett sokrétűsége irányába igen változatos, bár mindig konkrét és sosem globalizált „tanulmányi út” vezetett. Középiskolai tanulmányaimat olasz (és persze orosz) nyelv tanulását előíró középiskolában végeztem, majd mellette párhuzamosan zeneszerzést tanultam Sugár Rezső mester osztályában (zongora kötelező és nagybögő voltak a hangszereim). Ezután felvételt nyertem a Bartók Szakiskola azóta már nem létező tanárképző szakára (szolfézs–zeneelmélet, továbbra is Sugár mester mellett), illetve bejutottam a bölcsészkarra magyar–olasz szakra. Ebből az olaszt vittem, majd a magyart utóbb, második menetben, végül a néprajz szakot is elvégeztem.

Hogy az egy nyelv (olasz) tudása mennyire nem elegendő, akkor derült ki, amikor a Magyar Rádió felkért egy afrikai népzenei sorozat elkészítésére (Grabócz Miklós, egykori Kodály-tanítvány és népzenei rovatvezető emlékét ma is áldom ezért, hiszen innen datálódik érdeklődésem az afrikai kontinens népeinek hagyományos kultúrája iránt). Ekkor kezdtem el rohamszerűen (negyven évesen) angolt tanulni, majd a franciában is eljutottam olvasási szintig (némi németet és franciát korábban már tanultam). A kötelező latin segített (segít) abban, hogy könyvészeti segédleteket igénybe véve szinte minden neolatin nyelvben (a spanyol, a katalán, kevésbé a por-

tugál) eltájékozódjak, és a Google fordító rendszere még a német és az orosz esetében is segítségemre van.

Miért mondtam mindezt el: íme, ahogy megnyílt előttem a számítógép használatának lehetősége, néhány év után (kb. az új évezred elején) magam is aktív használója lettem. Más kérdés, hogy a lényeg mégsem abban rejlik, ezt a nagy hatóerejű (segéd)eszközt bekapcsolhattam a feladatvégzésbe (mi több, a kutatásba), hanem a munka céljában, az anyaggyűjtésben, és a saját alkotómunkámban, amelynek két végeredménye lehet(ett): az afrikai kultúra csodálatos produktumainak a hazai megismertetése, és olyan új szempontok felvetése, amelyek a nemzetközi tudományosságban is megméretetésre találhatnak.

Hadd tegyem hozzá, a számítástechnikából praktikusán annyit tanultam meg, amennyire nekem magamnak szükségem volt (bár megjegyzem, mivel vagy 20 éven át könyvkiadással is foglalkoztam, nagyjából-hozzávetőleg egy szöveges kötet formai szerkesztését is el tudom készíteni). Fontosabbnak gondolom azt, hogy utolsó éveim munkáihoz kb. 4500 kötetet, sőt, több tízezer dokumentumot, tanulmányt, folyóiratcikket tudtam elektronikusan begyűjteni (lévén, hogy az én területemen a hazai könyvtárak nem rendelkeznek semmiféle gyűjtőkörrel). Vagyis kielégítettem azt a szinte kezdetektől ösztönös törekvésemet, hogy mélységében ismerjem meg a rendelkezésre álló nemzetközi tudásanyagot. Ezt először Bodrogi Tibor ismerte fel bennem, amikor bevezetvén 40 előadásból álló afrikai zenei sorozatomat a rádióban (1977), megjegyezte, azért is vállalta el, hogy ezt megtegye, mert az a hajthatatlan anyag-megismerési törekvés hatja át működésemet, amely ilyen méretekben csak kevés kollégánál tapasztalható.

Nem büszkélkedés, hiúság mondatta el mindezt velem. Inkább az, hogy hangsúlyozhassam, még mindig igaz, hogy egy szűkebb terület intenzív művelése hamarabb készletet sok minden másnak a megismerésére, mint a mindenbe való felületes belekapkodás. Leszögezem: Afrikát kutatni csakis komplex módon, bármely nép teljes társadalmának és kultúrájának a megismerése útján lehetséges. Mégpedig azért, mert az adott területen való mélyebb ismeretek olyan módszerbeli megoldásokat is sugallnak, amelyek konvertálhatóak.

Saját pályafutásomat kívülről objektíve szemlélve különösen figyelemreméltónak tartom mindenki számára tanulságul, hogy az írásos munka, az elemzési módszerek logikájának forrásául nem feltétlenül csak a nagy mennyiségben megismert tanulmányi anyag (zenetörténet, magyar és olasz nyelvi-irodalmi, néprajzi, illetve etnológiai–afrikanisztikai szakirodalom)

szolgált. Sokkal inkább a zeneszerzés tanulmányok során megismert zenei logikai, tervezési, formai struktúrák igen intenzív nyomon követése és, mondhatni, alkotói megélése. Hiszen a kívülállók aligha tudhatják, hogy a növendéknek nemcsak Bach nyomán korálokot kell harmonizálnia, hanem az évek során komponálnia kell Palestrina igen csak bonyolult imitációs technikáját másolva többszólamú motettát, Bach stílusában fugát, a bécsi mesterek (Haydn, Mozart, Beethoven) stílusában szonáta tételeket, és csak ezután formálódhat ki a saját 20. (illetve ma már a 21.) századi stílusa... Vagyis mindennemű részletes ismeret, ismét hangsúlyozom: konvertálható, akár ilyen összefüggésben is.

Ami magát az egyetemi oktatást illeti, arra az én megítélésem szerint mindig szükség lesz, még ha átalakult formában is. Kétségkívül, a nagy-előadás (3–500 fő részvételével a nagy-előadóteremben) mintha már valóban kissé idejét múlta dolog lenne. (Bár vannak, akik azt állítják, az ismereteket auditíve, hallás után képesek leginkább elsajátítani!) Viszont még egy legutóbb kb. 20 érdeklődő hallgatónak a pesti folklór tanszéken vezetett szemináriumon is az volt a benyomásom, irányításra, a tudás forrásaihoz való eljutáshoz, a kezdetekben jelentkező kérdőjelek feloldásához tanári vezetésre mindenképpen mindig szükség lesz. (Ne feledkezzünk el itt, ki lépve a gyakorlati életbe, akár valamely nagy beruházási projekt esetében is nem véletlenül vannak folyamatos konzultációk, mert a verbális értelmezés eszköze elhagyhatatlan!).

Persze hogy melyik tantárgyhoz milyen oktatási forma szükséges, ezt majd a gyakorlat, az igények, az új módszerek és eszközök szabják meg.

Zárásul még arról: kinek, minek kell ez az elmélyült, részletes tudás? Hát talán ne feledjük, hogy pl. (arany-, gyémánt-, szén-, olaj- vagy urán-) bányászat nem létezhet aprólékos és újabb meg újabb ismeretekre támaszkodó geológia nélkül. S bizony, ha hiszik, ha nem, a mostanában oly nagymértékben felértékelődött Afrika, afrikai kapcsolatok, gazdasági kereskedelmi lehetőségek dolgában e földrész népeinek, történelmének, kultúrájának, sőt, nyelveinek ismerete nélkül: sem eligazodni, sem az ottani vezetőkre, partnerekre hatni, sem érdemleges diplomáciai és gazdasági együttműködést kialakítani, sem akár békefenntartási feladatokat ellátni nem lehet.

Minapi példa a hazai tudáshiányra. A ruandai, egymillió áldozatot eredményező etnikai villongás és emberirtás témáját említtem: több tucatnyi írás (cikk, információ, tanulmány) jelent meg erről az elmúlt években nálunk (is). De egyetlen egy esetben volt csak módomban egy egyébként néprajzi és történelmi felkészültséggel rendelkező kedves kollégámtól

olyan elemzést olvasni, amely a 16–17. századig visszanyúló ismeretek alapján kellő és meggyőző magyarázatot tudott adni az eseményekre, az összes többi tényfeltárással elszánt munka kellő ismeretek híján hamis képet rajzolt, mondhatni, zsákutcába vitte olvasóit!!!

Biernaczky Szilárd kandidátus
néprajzkutató, afrikanista

(kézirat 2014-ből, a régi *Magyar Nemzet*nek szánt írás, amelyet azonban nem közöltek)

MEGJEGYZÉSEK

A VILÁGMÉRETŰ ELVÁNDORLÁS TÖRTÉNETÉRŐL ÉS MAI JELENSÉGEIRŐL

--- alaposabban, mélyebben, világtörténeti széttekintéssel,
Afrikára reflektálva

Az emberiség elmúlt több százezer éves történetét folyamatos elvándorlások keresztezik (nem véletlenül írja a kitűnő földrajztudós, Rédei Mária máig meg nem haladott nagy műve címéül: *Mozgásban a világ!*, lásd: *A nemzetközi migráció földrajza*, 2007, Budapest, lásd továbbá: Magyar Afrika Tudástár, www.afrika.hu). Ezek a menekülések egyrészt történelmi helyzetek (pl. háborúk, diktátorok véres uralma, etnikai ellenségeskedések stb.), másrészt létezési okok folytán (szárazságok, vulkánkitörések, éghajlatváltozások, sőt, a jégkorszakok végi tengerszint emelkedése stb.) következtek be. De talán az emberekben mindig ott élt az ismeretlen felfedezésének vágya is, még hozzá tömeges formában, nem csupán a 15–19. századi európai kirajzások módjára. (Világtörténeti dimenzióban festi meg a kérdést egy ugyancsak figyelemreméltó mű: Russel King szerk. *Vándorló emberiség*, 2008).

Különleges példaként említhetjük az afrikai törzsek életét. A szegmentáris (folyamatosan sok kisebb részre bomló) társadalom lényege az, hogy a törzsi uralkodó fiai (tipikusan apa-fia ellentétek jegyében) az adott népek egy csoportjával kiválnak, elvándorolnak és többnyire 50–100 km távolságban új főnökséget alapítanak. Az ilyen típusú folyamatok helyébe ma már sok helyen az urbanizációs átok lép (a nagyvárosok köré sokmillió bádóvárosok épülnek, lásd pl. Lagost vagy Nairobít), mindemellet a hagyományos kirajzás itt leírt ősi formája is még sok helyütt ma is tapasztalható, „mozgásban van”.

Visszatekintve továbbá egy megjegyzés erejéig a népmozgások sok százezer éves dimenziójának jegyében: még ma sem tudjuk, afrikai vagy (újabb régészeti felfedezések szerint) ázsiai földrajzi pont(ok)ról hogyan és miért terjedt szét az emberiség. De ne feledjük, ha ezek az elvándorlások nem indulnak meg, ma csak szűk földrajzi helyeken léteznének emberek, és persze a magyarság léte, mi több, őstörténetének kérdése sem merülne fel egyetlen

pillanatra sem. (Lásd: a magyarok is jelentős távolságú és sok szakaszos vándorlások nyomán élnek ma a Kárpát-medencében!)

Ami a mai migrációs világhelyzetet illeti, úgy vélem, a korai barbár korból, majd a civilizált írásos társadalmak kialakulása idején bekövetkezett elvándorlási hullámok kora (lásd akár pl. a népvándorlás idejét is) lejárt. A mai, sok helyütt erősen túlnépesedett emberföldrajzi állapotok között a klasszikus elvándorlási formáknak a lehetősége megszűnt, vagyis, elkövetkezvén a 21. század, legalábbis erősen megkérdőjelezhető. Bár vannak hatalmas lakatlan területek a Földön még ma is (lásd pl. Szibéria), de a migráció fő irányát a fejlett ipari országok jelentik (jelentenek), miközben ezek a területek (Európa, az amerikai államok többsége, Japán stb.), még a népesség csökkenése ellenére is erőteljesen lakottak. Tehát ez az első ok (1), amiért a mai magyar kormányzati állásponttal egyet kell értenünk.

De e csak dióhéjban megfogalmazott történelmi vázlat után vessünk pillantást napjainkra. Elsőként arról kell szólnunk, lényegében még mindig történelmi vetületben, hogy a gyarmatosítás (benne a rabszolga-kereskedelem), vagyis a harmadik világ több évszázados kifosztása a nyugat-európai államokhoz köthető, ebben Magyarország (amint a szomszédos államok) nem vett részt. Ne feledjük, hogy ezeknek az államoknak a mai gazdagsága nem kis mértékben a gyarmatosítás során szerzett javaknak köszönhető. Vagyis a mai migráció leglényegesebb kiindulópontja az, hogy ezek a nyugat-európai országok (élén Franciaországgal, Portugáliával és Angliával, de említhetnénk Spanyolországot, Hollandiát, Németországot vagy Olaszországot, sőt, ide kell sorolnunk a rabszolgatartó amerikai államokat is), a gyarmatosítás felszámolása idején (az 1960-at követő években) mérhetetlen szegénységbe taszítva hagyták ott ezeket a kirabolt országokat, népeket.

Vagyis a tanulság (2): ennek mai következményeit teljes mértékben ezeknek az országoknak kell viselnie.

Van azonban egy népességföldrajzi oldala is a kérdéskörnek. Európában különféle nagyságrendű lakosságszámmal rendelkező országok találhatók. Kelet-Közép-Európát inkább az 3–12 millió lakosú országok (balti államok, kis visegrádi államok, balkáni országok vagy Magyarország) jellemzik, csak két ország emelkedik ki közülük: Lengyelország és Románia. Míg Nyugat-Európában az országok jó része (Németország, Olaszország, Spanyolország, Anglia) 50–60 millió feletti lakossal bír. Vagyis mondjuk a 80–90 milliós Németországban 1 millió migráns alig több mint 1 százalékot tesz ki, tehát az ország etnikai arculata nem változik ettől lényegesen. Viszont ugyanez a szám Magyarországon (vagy mondjuk a balti, a visegrádi országok két kisebb vagy a balkáni államok esetén) 10 vagy ennél jóval magasabb százalé-

kot tenne ki, amely már megbonthatná ezeknek az országoknak a megőrizni kívánt etnikai arculatát (3).

Ugyanakkor kevésbé domináns formában fogalmazódik meg, hangzik el a nemzetközi médiában az a fontos szempont, hogy a politikai (vagy akár a gazdasági) menekültek, bevándorlók számára miért nem adnak lehetőséget letelepedni az (egyébként jelentős vendégmunkás sereggel rendelkező) gazdag arab országok (4). Különösen a hatalmas lakatlan (bár sivatagos) területekkel bíró Szaúd-Arábia viselkedése rendkívül képmutató. Állítólag a felépült menekült táborok üresen állnak náluk, és eközben a politikai erőfitogtatás jegyében (visszazuhanva a barbárság korába) hihetetlen durvasággal gyilkoltatnak meg egy emigráns ellenzéki újságíró emigrációjában.

Nem kívánunk itt kitérni most viszont a biztonságpolitikai kérdésekre, mivel erről éppen elég bőséges információk állnak rendelkezésre a sajtóban, bár minden kétséget kizáróan ez a jelenlegi európai migráció-problematika kulcskérdése (5).

Visszaulva viszont a gyarmatosítás által teremtett világ gazdasági helyzetre, úgy gondoljuk, most volna végre itt az ideje annak, hogy sokkal nagyobb pénzügyi dimenziókban, sokkal nagyobb szervezettséggel és erővel, mit több, a napjainkban mind gyakrabban megfogalmazódó *etikus finanszírozás* jegyében kellene végre (tehát adott szervezet vagy ország ne a hatszorosát vegye vissza, vigye ki az adott országokból az általa nyújtott támogatásáért!) a harmadik világ országaiban, és mindenekelőtt a számos helyen teljesen lecsupaszított afrikai országok esetében az elemi életlehetőségeket (mondhatni, azonnali hatállyal) megeremteni, és elindítani a gazdasági felemelkedést.

Megjegyezzük, az amerikaiak új, hatalmas csoda-hadihajójának beruházási költségéből (esetében inkább nagyhatalmi erőfitogtatásról, semmint szükséges védelmi eszközről van szó személyes megítélésünk szerint) az összes szegény afrikai ország legalább 10 évre szóló élelmezése kiférne.

Miközben tudjuk, de aki nem, annak erőteljesen hangsúlyozzuk, az afrikaiak (most eltekintve az ázsiai migráció másféle háttérétől) legnagyobb részét nem egyszerűen gazdasági elvándorlók, hanem az élelemhiány (a folyamatos kiszáradás) elől menekülnek, mégpedig az éhhalál elől. Egy kollégám a minap mesélte el egy szudáni imámmal lefolytatott beszélgetését. Az imám a következőket adta elő: – Mr. Sidi K., a mi éhségtől elgyötört testvéreink, vagy 50 millióan útnak indulnak, a fele a tengerbe fullad, de a többiek viszont majd elérik a Kánaán országát! –

Mindez még inkább megerősíti bennünk azt a gondolatot, hogy ezeket a mélyszegénységben élő népeket meg kell segítenünk. Meg kell(ene) az Uni-

ónak, vagy még inkább az összes gazdag országnak (beleértve az ázsiaiakat is, és: mindenekelőtt az olajsejkségeket) oldania egyrészt a mezőgazdaság és az ipar beindítását, modernizálását ezekben az államokban (fel kellene végre vállalni a Zöld Szahara programot, mi több az esők vegyi racionalizálására is kísérleteket kellene tenni, bármibe is kerül). Sőt, adott esetben a még élő (és helytelennek minősíthető) társadalmi gyakorlatok felszámolását is folyamatosan ösztönözni kell(ene).

Meggyőződésünk egyébként, hogy ennek a gondolatnak a hangsúlyozása a magyar kormányzat jelenlegi EU-s küzdelmeiben a magasabb osztályba lépést jelenthetné. Hiszen figyelmeztetni kellene végre az Uniót arra, hogy legfőbb feladata Afrikában (és persze a világ más szegény régióiban) van, nem pedig folyamatos brüsszeli huzakodásokkal elodázni az orra előtt heverő és Európán kívül adódó súlyos problémákat.

Vagyis meg kell teremteni tehát, immár nem a kifosztás, hanem a kölcsönösen előnyös partnerség jegyében azt, hogy ezen országok népeiknek az eddigieknél merőben kedvezőbb életfeltételeket biztosíthassanak. És eközben nem feledkezhetünk meg arról sem, amint erre pl. a nemrégiben elhunyt nagyjelentőségű történeti antropológus, Jack Goody brit professzor tanított meg bennünket egy világhíres könyvében (*The Theft of History / A történelem elrablása*, 2006), miszerint a világtörténelem, a világkultúra nem pusztán a nyugat-európai népek tulajdona, teremtménye, alkotása, hanem az egész emberiségé. Goody tantétele pedig azt jelenti (az immár másfél évszázadra visszanyúló széles körű kutatások jegyében ez mind jobban világossá válik), hogy Afrika népeinek művelődéstörténete is másokkal egyenrangú történelmi, társadalmi, kulturális produkciókat teremtett.

* * *

Megemlékezések, konferenciák sora ünnepli ezen az őszön a gyönyörű eredményei mellett is sanyarú sorsú, szegény Magyar Lászlót (1818–1864) születése 200 évfordulóján. Kétségkívül, írásaiban, könyvében és beszámolóiban számtalan helyen kárhoztatja a barbár afrikai szokásokat (főleg vallásos elképzeléseikből, hiedelmeikből fakadó, emberéletet nem kímélő élet-gyakorlatukat, vagy az uralkodó főnökök kegyetlenségét, az oktalan háborúkat), mégis alapvetően igazi európai humanista módjára szemléli az afrikai népeket. Rabszolgáival is minden esetben inkább, mint (segítő)társakkal, semmint (rab)szolgákkal bánik. És ha igaz, ő az első magyar, aki afrikai nőt vett feleségül. Öt gyermeke közül kettő maradt életben. Nagyobbik fiáról, akit (apósa, a törzsi király meggyilkolása után) Bihéből el-

menekülésekor magával visz Benguelába, majd később (Magyar halála után) árvaszéki döntés alapján anyja vesz szárnyai alá, Antal Lux osztrák földrajz professzor, alkalmi Afrika-utazó (mellesleg iskolai tanár Kismartonban) nem a könyvében, hanem egy előadásában adott hírt. Miszerint 1876-ban (vagyis jóval Magyar László halálát követően) Luandában találkozott az akkor már talán huszonéves fiatalemberrel.

A tolerancia, nyitottság, segítőkészség jellemezte tehát mindig a magyarságot, amelynek számtalan megnyilvánulását ismerjük, és amely akár még az 1944-1945-ös vészterhes időben is megnyilvánult, minden bizonynyal sokkal nagyobb mértékben, mint amiről eddig ismereteink támadhattak.

Afrika-kutatóink (lásd a világhírű Torday Emilt is, sőt, Bartók Bélát, vagy tegnapi és mai szakembereinket, Ecsedy Csabát†, Füssi Nagy Gézát†, Sárkány Mihályt, Régi Tamást, Szilasi Ildikót, Tesfay Sábát és másokat) emberszeretete és mindenkor mások támogatására kész jelleme tehát többek között éppen abban lehet a mai sokszor zavaros, áttekinthetetlen jelenségvilágban a segítségünkre, hogy az afrikai népeknek a mainál is teljesebben megtanítsuk, megértessük a haza fogalmát, saját kultúrájuk értékeinek a megbecsülését, a saját felemelkedésük érdekében teendő feladatvégzés kiemelkedően nagy fontosságát. Magyar orvosok, mérnökök, külkereskedők, különféle területeken tevékenykedő egyetemi oktatók, a mind nagyobb számban a kontinensen jelen lévő önkéntesek is, még ha a ma már egymilliárdnál nagyobb lakosságszámú kontinensen szerény, bár mégis csak fontos szerepet tölthetnek be tehát az „igazi afrikai otthonok” megteremtésében. Különösen lényeges szerepet játszhatnak ebben a munkában az Afrikában oktatói munkát vállaló egyetemi kollégák. Hiszen nézzünk szembe a tényekkel, a rendelkezésre álló adatok szerint a világ különböző országaiban diplomát szerző afrikai szakemberek zöme soha többet nem tért vissza hazájába. Tehát az afrikai helyszíneken megvalósuló oktatás talán ennek a helyzetnek a feloldásában is szerepet játszhat. (Mellesleg e tekintetben már Magyar László is utat mutatott egykor: számtalanszor tervezett, de meg nem valósult hazautazásakor magával kívánta volna hozni fiát, hogy megtanuljon mindent, amire majd Afrikába hazatérve, népe egyik vezetőjévé válva, szüksége lesz.)

Amikor tehát az idén születése kétszáz éves évfordulóján Magyar Lászlóra emlékezünk, annak a mind inkább szárba szökni igyekvő magyar hozzájárulásnak a csíráját kell, hogy meglássuk emblematisz alakját elénk képzelve, amelynek virágba borulását követhetjük nyomon napjainkban. Hiszen országunk vállalkozó szellemű lányai, fiai mind szélesebb körben

vállalják fel azt, hogy szerepet vállaljanak az afrikai társadalom-építésben, melegséget árasztó kezükkel afrikai barátaink ugyancsak meleg kezét megszorítva.

(2018. november 29., elküldve az új *Magyar Nemzet*nek, nincs válasz)

NEOETNOLOGIZMUS AZ „EURÓPAI” MŰVÉSZETEK BEN

Az Iliász harmadik énekének elején olvashatjuk a következő sorokat:

*„És miután vezetőikkel mind rendbe verődtek
mint madarak, lármázva-zsibongva vonultak a trószok:
mind amidőn darvak krúgása lehallszik az égről,
melyek a téltől elmenekülve s a szörnyű vihartól,
Okeánosz hulláma fölött zajosan tovaszállnak
s pügmajosz népnek hordozva halált, veszedelmet,
hajnali égből csapnak alá iszonyú viadalra.”*

(Devecseri Gábor ford., 1960, 50. old.)

Amennyiben Homérosz eposzait az európai irodalom kezdetének tekintjük, akkor ezekben a sorokban csíphetjük nyakon első alkalommal az Európán kívüli népek, a törzsi társadalmak művészeti megjelenítését. (Még akkor is, ha a drámai erejű eposzi kép egy legendát fogalmaz meg, modern kifejezéssel élv hamis információ alapszik, hiszen a pigmeusokat sosem pusztította semmilyen daru vagy egyéb madárfaj a leírt módon.) Egyébként a kistermetű pigmeusok, az egyenlítői Afrika őserdőinek e különös teremtményei már a régi egyiptomiak érdeklődését is felkeltették. Erről vall egy a Kr. e. 2360 körül kelt papirusztekercs, amelyben Neferkere fáraó kéri Harkhuf tartományi hadvezért, hogy küldjön udvarába egy törpét felderíteni szívét, miközben elragadtatottan dicséri azok zenéjét és táncait. A pigmeusok létezését számba veszi Hérodotosz is, Arisztotelész pedig „Egyiptom felső mocsárvidékére” helyezi őket.¹ A modern Európa közvéleményét a múlt század közepén kezdte ismét foglalkoztatni e különös törpe népek létezése. De ekkor már túl voltak egy sor távoli nép és kultúra megismerésén.

Giuseppe Cocchiara, a kiváló olasz néprajztudós egész kötetet szentelt annak, hogy az Újvilág felfedezésétől századunk közepéig végigkövesse, hogyan lép be és gyakorol hatást a „primitív világ” a modern kultúrára.² Az „örök vadember mítoszát” nyomozva lépteti elénk a kolumbuszi korszak történészeit, a gyarmatosítás első korszakának moralizáló-esztétizáló gondol-

¹ Biasutti 1955, III, 541. old.

² Cocchiara 1965.

codóit Montaigne-től Rousseau-ig, Laifitau-tól Herderig, az utazók alkotta kép jellemző mozzanatait, a törzsi világ kutatástörténetét, a vadember művészi ábrázolását, illetve a primitívek művészetének európai hatását.

Cocchiara kétségkívül találóan ragadja meg az Európán kívüli világgal való találkozás első nagy periódusát az „örök vadember” metaforájával. Ezt igazolja többek között Köpeczi Béla egy legutóbb megtartott előadásának megállapítása:

„Az irodalom kedvelt eljárása, hogy idegeneket szólaltat meg, amikor nem tud vagy nem akar valamely társadalom bírálható jelenségeiről közvetlenül szólni. Ezen belül régi klisé olyan valakit felléptetni, aki egy másik világból jött...”³

A tanulmány ezután példák során bontja ki, hogyan tesz szert oly erőteljes társadalmi szerepkörre az utazási irodalom, illetve a felvilágosodás gondolkodói nyomán népszerűvé vált „vadember” (főleg az indiánok) a közép- és kelet-európai irodalmakban is.

A romantikával azonban új korszak kezdődik. Az európai folklór, pontosabban a „civilizált” társadalmakon belül az alávetett osztályok és rétegek kultúrájának a megismerése, produktumainak az összegyűjtése, illetve e sajátos tevékenységi kör kibontakozása láthatóan kisugárzik a születőben lévő etnológiára is. És bár az Európán kívüli népek mélyebb megismerésének ismert okok miatt a gyarmatosítás a bázisa, a törzsi világ művészeti termékeinek az összegyűjtésében fontos szerepet játszott az Európán belül már valamiféle formát öltött gyűjtési gyakorlat, gyűjtési metodika. A múlt század második felében a mind szélesebb körű kiadványanyagban lényegében már kirajzolódnak a törzsi társadalom művészetének legfontosabb jegyei: a varázsló szokásokhoz, a gyakran bonyolult hiedelemrendszeren alapuló rítusokhoz–kultuszokhoz, az istenkirályság formájában megjelenő dinasztikus hatalmi rendszerekhez szorosan kapcsolódó művészi gyakorlat, másrészt e funkciókból következően a metaforikus–allegorikus–szimbolikus kifejezés-mód, illetve a művészeti ágak (ének, zene, költészet, tánc, pantomim, díszítőművészet) együttélése, a többek között Wagner által is megfogalmazott művészeti szinkretizmus.

Az Európába áramló ismeret- és tárgyanyag hatása nem marad el a művészetek területén sem. A képzőművészetek esetében a leglátványosabb példa nyilvánvalóan az afrikai mágikus szobrocskák inspirálta kubizmus megszületése. Azonban nem szabad megfeledkeznünk Van Gogh és Gauguin távolkeleti művészeti érdeklődéséről sem. Gauguin esetében például az 1889-es párizsi világkiállítás egzotikus anyaga tudatos tanulmányok igényét váltja ki, és talán nem túlzás azt állítani, hogy ide nyúlnak vissza Tahiti utazásának

³ Köpeczi 1978.

gyökerei is.⁴ Ami viszont magát a kubizmust illeti, idézzük előbb Apollinaire szavait:

„Maurice de Vlaminck Rueilben lakott, Derain Chatou-ban. Minden nap találkoztak, és szenvedélyes érdeklődésük nőttön-nőtt a festészet új eredményei iránt. Maurice de Vlaminck, aki állandóan ritka szépségek után kutatott, fáradhatatlanul járva a Szajna menti falvakat, és a régiségkereskedőknél faszobrokat, maszkokat, bálványokat vásárolt, amiket Francia-Afrika néger művészei faragtak, utazók és tengerészek hoztak magukkal. Nyilvánvalóan hasonlóságot fedezhetett fel e groteszk, nyers, titokzatos művek és a Gauguin alkotta festmények, metszetek és szobrok között, amelyeken részint bretagne-i falvak Krisztusainak, részint az óceániai szigetvilág bennszülött szobrászainak hatása érezhető – a művész az európai civilizáció elől húzódott vissza a szigetekre.

Mindenesetre ezek a különös afrikai bálványok mély benyomást tettek André Derainre, s ő nagy élvezettel tanulmányozta őket, csodálva a guineai és kongói képfaragók képességeit: úgy tudtak visszaadni az emberi arcot, hogy a hétköznapi látvány egyetlen elemét sem használták fel.”⁵

De hadd idézzünk egy másik dokumentumot is, Max Jacob francia költő, esszéista, festő és drámaíró jegyzetét:

„...Ha jól emlékszem, a szokásos heti vacsorán történt, bár erre nem mernék megesküdni. Az egyik bútorról Matisse egy fekete faszobrocskát emelt le, és megmutatta Picassónak. Ez volt az első néger faszobor, amit láttunk. Picasso egész este a kezében tartotta.

Másnap reggel, amikor beléptem a műtermébe, a padlón szanaszét szórt rajzlapokat találtam. Mindegyiken ugyanaz a rajz: félszemű női arc, hosszú orra a szájába lóg, vállára hajfürt csüng. Megszületett a kubizmus.

Ez a nő több vásznon visszatért. Nem is egy, hanem két vagy három nő. S végül egy fal nagyságú vásznon megjelentek *Az avignoni kisasszonyok*.”⁶

Úgy hiszem, e dokumentumrészletek önmagukban is jelzik, hogy 1907 táján a születőben lévő kubizmus Picassóval az élen túllép egy megismerési, egyúttal egy művészi szemléletet is jelentő hosszú időszak, az etnologizmus első, leginkább az egzotizmus kifejezéssel jellemezhető korszakán. S egy olyan új megközelítési–felhasználási módot hozott, amely a 20. századi neoetnologizmus első lépésének számít.

⁴ Read 1968, 24. old.

⁵ Gera – Székely 1975, 49–50. old.

⁶ Gera – Székely 1975, 57–58. old.

Ez a folyamat azonban nemcsak a képzőművészetben játszódik le. Ismét csak Párizs a színtere egy jelentős zenei vállalkozásnak. 1913-ban kerül színpadra orosz folklórelemeket felhasználó művek (Tűzmadár, Petruska) után Sztavinszkij korszakalkotó műve, *A tavasz megszentelése* (Le Sacre du Printemps), vagy újabb címmagyarítása szerint *Tavasziünnep*, amely ugyan bonyolultabb kérdéseket vet fel a kubizmus esetében látványosan kimutatható hatáskapcsolatnál. A *Sacre*-ban ugyanis konkrét zenei hatásról nem beszélhetünk. Másrészt a szerző azt az alcímet adja művének, hogy „Néhány kép a pogány Oroszországból”. A „pogány” szó ugyan egyértelműen utal a „törzsire”, viszont az orosz kultúra gazdag régi hagyományaival együtt sem nagyon lehet „törzsi hagyományok” forrásvidéke. (A műről tudnunk kell, hogy néhány orosz népdalmotívum felhasználásán túl önálló invencióból táplálkozik.) A *Sacre* egyes tételcímei (pl. A föld imádása, A madárjósok tavaszi hírhozása, Nőrablás játék, Az ősök szellemének felidézése, Az ősök rituális cselekményei, Az áldozatra szánt leány szakrális tánca) viszont megint csak erősítik az etnológiai források jelenlétét. Csak a nagy orosz zeneszerző életrajzában utána lapozva tudhatjuk meg, hogy Gyagilev, a párizsi orosz balett vezetője „szállítja” Sztavinszkijnek – első vázlatait hallgatva – az ősi szertartások szakértőjét, Nyikoláj Roerichet, aki a mű etnológiai–néprajzi tanácsadója lesz.⁷ A *Sacre* etnologizmusa tehát nem közvetlen források alapján, hanem másodlagos formában jön létre. Más kérdés, hogy Sztavinszkij ösztönösen ráérez a törzsi művészet felhasználásának egyik legizgalmasabb lehetőségére, a rítus emberi–pszichológiai–érzelmi folyamatának katartikus vonásaira. Ugyanakkor a mű indításában a fafúvós hangszerek kezelése, ismételtető–improvizatív melódiavonala olyan elemi primitív zenei ráérzésről tanúskodik, hogy a kutatót szinte zavarba ejti esetleges konkrét forrásokat illetően.

Hadd említsük meg a zenei neoetnologizmus egy másik sajátos esetét. Darius Milhaud, a párizsi zenei hatók tagja 1923-ban néger balettet komponál *A világ megalkotása* címmel Blaise Cendrars nevezetes antológiája, az 1920-ban megjelent *Anthologie nègre* alapján. Meg kell jegyeznünk, hogy ez a gyűjtemény – a felhasználás céljait tekintve – autentikus afrikai törzsi költészeti forrásnak tekinthető (még ha van is benne a másodlagos, más európai közvetítő nyelvekből fordított példa). Más kérdés, hogy Milhaud ismét csak nem közvetlen afrikai zenei ismeret alapján, hanem a maga korában oly divatos néger-amerikai jazz nyomán alakítja ki a mű zenei nyelvezetét.⁸

S ha már idéztünk képzőművészeti és zenei példákat, ne feledkezzünk meg az irodalomról sem. Sokat idézett, elemzett alkotás T. S. Eliot *West Lande* (Pusztaság) c. poémája, amelyben a Grál legenda mellett fontos közvetlen adalékként szerepelt Frazer *Aranyága*, méghozzá az „Adonis,

⁷ Fábán 1963, 25–86. old., továbbá: Sztavinszkij 1910, 1911, 1913, 1917–1918.

⁸ Priberg 1958, 291–300. old., továbbá Milhaud 1923, Cendrars 1921.

Attis, Osiris” c. kötet, s ennek is a növényi rítusanyaga. Amit Eliot korabeli bírálói – 1922-ben kiadott műről van szó – „túlzott erudícióként” a szemére vetnek, lényegében a mítosz szerkezetének Lévi-Strauss által elemzett legfontosabb sajátossága, egyfajta halmazszerű szerkezet, amely Pavese vagy Márquez műveiben is felfedezhető.⁹ De ha már a rítusok, illetve a mítoszok irodalmi felhasználásához érkeztünk, nem feledkezhetünk meg a témát mindkutató elemzőként, mind regényíróként megközelítő Thomas Mannról. A *József és testvérei*, a különféle tanulmányok vagy a Kerényi Károllyal közös munkák a klasszikus mitológiák egész sor olyan mozzanatát érintik, amelyek e kulturális kincsnek a törzsi világ legközvetlenebb közelébe eső részét képezik.¹⁰

E néhány hevenyészve felvetett példából is kitűnik, hogy a század elején a törzsi társadalmak művészetének európai művészeti felhasználásában új minőség születik. S éppen ezt az új minőséget érzékelve kell megállapítanunk, hogy Cocchiara metaforája, pontosabban a téma gazdag anyagában való kalandozásai, elméleti fogódzkodókra, kategorizálási kísérletekre különösebben nem törekvő és számos lényeges mozzanatot (művet, szerzőt) figyelmen kívül hagyó, történeti jellegű megközelítései nem elegendőek arra, hogy a folyamat lényegét megragadják (jól érzékelhető ez pl. Léon-François Hoffman nemrégiben megjelent kötete esetében¹¹, amely már zárt terület – az 1789 és 1848 közötti francia irodalom – alapján, másrészt korszerű etnológiai fogalmak segítségével igyekszik megközelíteni az afrikai kultúra francia irodalmi megjelenéseit). S bár a kategóriaalkotás mindig a sematizálás veszélyeit is magában rejti, mégis a napjainkra rendkívül összekuszálódott kép láttán – úgy gondolom – valamilyen rendező elvet ideje megteremtünk.

Az első és legalapvetőbb kérdés két terminus: a folklorizmus és az etnologizmus szétválasztása.

Első megközelítésben úgy tűnik, a szétválasztás kritériuma az, hogy míg a folklorizmus szó az „európai folklórhoz” kötődik, annak művészeti felhasználását jelenti, az etnologizmus viszont az Európán kívüli népek kultúrájának valamilyen módon az európai művészetbe való beépítését jelzi.

A probléma ott jelentkezik, hogy az „Európán belüli”, s így az „Európán kívüli” álföldrajzi fogalmak. Hiszen az előbbibe – már a kultúra típusa szempontjából – beletartozik pl. Kanada, USA, Ausztrália, s minden nagyobb európai eredetű kolónia kultúrája, míg viszont eredeti kategorizálási szándékunk szerint a latin-amerikai országok egyfajta „félutat” jelentenek.

Másrészt az Európán kívüli kultúrákat – most pusztán a művészi élményanyag elemzése szempontjából – legalább három csoportra kell osztanunk,

⁹ Biernaczky 1976, 275–296. old.; Márquezzól lásd: Kulin 1977, továbbá: Eliot 1922, Frazer 1965, Pavese 1947, 1950, Márquez 1967, Lévi-Strauss 1971.

¹⁰ Cocchiara 1965, 310–313. old.; Bizam 1964, Mann 1959, Mann – Kerényi 1948.

¹¹ Cocchiara 1965, Hoffmann 1973.

mégpedig a társadalmi fejlődés szintjei szerint. Ugyanis egészen mást jelenthetnek adott esetben a nagy keleti kultúrák (India, Kína, Japán stb.), mint a törzsi társadalmak. De majd ilyen élesen elválnak a földművelő vagy nomadizáló törzsek közösségi berendezkedése és kultúrája a paleolitikus jegyeket felmutató hordaszerű szervezetben élő ún. „ősnépekétől” (pigmeus, busman, ceyloni vedda, japán ainu, tűzföldi indiánok, ausztrál bennszülöttek stb.).

A strukturális jellegű történeti kategóriákat ugyanakkor egy tisztán történeti mozzanat is keresztezi. Vagyis hogyan helyezzük el a jelenben, azaz 100–150 éve megismert, tanulmányozott ősnépek, másrészt a jelenben ismert törzsi szervezetek, illetve a több ezer éves kultúrát és történelmet a háta mögött tudó és a jelenben is létező Európán kívüli osztályszerű rétegekre bomló társadalmak, sőt az ún. szocialista rendszerek mellé, pl. az ókori kelet (Biblia!) vagy az aztékok és az inkák egykori kultúráját?

A néprajzos e probléma láttán hajlik arra, hogy az etnologizmus körébe sorolt művészi forrásokból kizárja az Európán kívüli osztálytársadalmak, másrészt a (*e tanulmány megírásának időpontja: 1978 óta már lényegében megdőlt – B. Sz. 2013*) szocialista rendszerek kultúráját, pontosabban az osztálytársadalmak körében és a szocializmus korszakában született kulturális produktumokat. És az egyszerűség kedvéért a törzsinék nevezhető – mondjuk az eszkimók még alig-zene lihegesszerű páros énekes hangzásjátékától a benini már-már hivatásos szintű és jellegű vasszobrászatig ívelő – kultúrát, művészeti megnyilvánulást tartsa a legfőbb mércének.

Egy csapásra értelmet adhat ez annak, miért lehet az etnologizmus forrása a görög mitológia, az ó-testamentum, az ókori kelet sok ránk maradt dokumentuma vagy éppen az archaikus amerikai kultúrák művészi üzenete. S hasonlóképpen miért kell foglalkoznunk olyan ma is létező Európán kívüli nagykultúrák örökségével, mint a közel- és távol-kelet számos országa. De ez ugyanakkor azt is felveti, nem lenne-e célszerűbb az európai népek törzsi korszakából fennmaradt töredékes kulturális örökség művészi felhasználását is inkább az etnologizmus, mint a folklorizmus körébe utalni (különösen a különféle monda-anyagok, mitológiák esetében lenne ez aktuális).

Az etnologizmus fenti értelmezése még egy fontos vonatkozásban is megoldást adna. Hiszen mit kezdünk azokkal az elmúlt évtizedekben színre lépett harmadik világbeli művészekkel, akik számára szülőházjuk népművészete nem európai értelemben vett folklórt, az alávett osztályok kultúráját, hanem törzsi kultúrát, törzsi művészetet jelent. Ha a törzsiség kritériumát itt is elfogadjuk, akkor segítséget kapunk abban, hogyan válasszuk el például a latin-amerikai írók, képzőművészek alkotásaiban az indián vagy néger eredetű etnologizmust a spanyol–portugál alapvonású és az elmúlt 2–3–4 évszázad modern (latin-amerikai) társadalmában fogant folklór megnyilvánulásoktól.

Az etnologizmus, pontosabban a neoenologizmus fogalmának körülírása mellett a másik fontos kérdéskör az, hogy az etnológiai forrásanyag, a törzsi művészet milyen formában hatol be az európai művészetekbe, illetve milyen gondolati–ideológiai–tartalmi következményekkel jár e sajátos élményanyag jelentkezése?

Talán elsőként azt kellene leszögezni, hogy az etnologizmus megjelenhet úgy is, hogy nem tudatos felhasználásról van szó. Hiszen a természeti környezet vagy a társadalom, mint sajátos emberközösségi közeg önmagában is fenntarthat bizonyos metaforikus elemeket, egykor mágikus tartalmú, ma inkább költői kép szerepű szimbólumokat. Míg ezek az elemek – pl. hold–nap–csillagok, forrás–liget–erdő, szexuális szimbólumok stb. – az irodalom, képzőművészet és film számára adottak, addig a zenében viszont pl. olyan elemek, mint az állandóan ismételt ritmus, azaz ostinato vagy a pentatóniánál egyszerűbb hangrendszerű dallamok közvetlen etnológiai hatások híján is könnyen előbukkannak. Sajátos jelenség e tekintetben a jazz. Amennyiben az afrikai törzsi zene Amerikában bizonyos európai formai keretekkel és hangszerekkel találkozik össze, majd pedig behatol az „európai típusú” művészetbe. És itt elsősorban nem Gershwinre gondolok, hanem Sztravinszkijra, aki a *Ragtime* komponálásakor nemigen tudatosíthatta magában, hogy élményforrása – még ha közvetve is – nem más, mint az afrikai törzsi zene.

A tudatos etnologizmus egyik sajátos módszere a már említett szimbólumok vagy más szóval mitológémák, archetípusok, rítuselemek (vagyis az évszázadok során mind szélesebb körben megismert, rendkívül gazdag szokásvilágok, másrészt az említett jelszerű elemeknek a szóbeliségből rögzített hordozói, a különféle műfajú, mitikus–legendisztikus karakterű szövegyanyag) felhasználása. Ezeknek a motívumoknak a használatában a kulturális hagyományozódáson kívül – beleértve a gyűjtési anyagokból, etnológiai forrásokból való tudatos merítést is – az az egyszerű tény is szerepet kap, hogy olyasmiről van szó, ami az emberiség öntudatra ébredése óta folyamatosan jelen van, elkísér bennünket. A földi környezet, az égbolt jelenségei vagy a saját közösségünkben zajló folyamatok szimbolikus megjelölései egykor világmagyarázatok voltak, a történelem folyamán azonban egyre inkább költői képekké, hangulati elemekké, végső soron bizonyos feloldhatatlannak tűnő metafizikus problémák (pl. a kikerülhetetlen halál ténye) művészeti jellegű megfogalmazásává formálódtak át.

Az irodalom területén különösképpen két író, D. H. Lawrence és Cesare Pavese említhetnénk itt. Mindkettőjüknél megjelenik a hold, a nap, a meztlenség, és egy sor szexuális szimbólum. Pavese-nél világosan kimutatható Thomas Mann és Kerényi, illetve Paula Philippon és mások mellett Frazer hatása. Utolsó regényében, *A hold és a máglyákban* sajátos művészi techni-

kával olvaszt egybe többféle forrást.¹² Hiszen a máglya-motívum egyik végében ott állnak a Frazer nyújtotta példák (még az emberáldozat is), másik végében viszont a folklorizmust jelentő olaszországi szentivánnapi tűzgyújtások, amelyek persze ismét csak mágikus vonatkozásúak. Az ilyen többszörös forrású tudatos irodalmi etnologizmus körébe kell sorolnunk a számos mitológéma típusú elemet tartalmazó és a már korábban említett Eliot poémát is.¹³

Egyébként ez a többszörös forráshasználat külön is erősíti azt, hogy ezekkel az elemekkel a szemiotikának még igen sok dolga kell, hogy adjon. Mutatja ezt képzőművészeti példánk, Hoppál Mihály izgalmas kutatási eredménye.¹⁴ Ugyanis ez a fiatal néprajzkutató nagy bizonyossággal mutatja ki, hogy az európai képzőművészetben számtalan formában felbukkanó szív és tulipán egy sor törzsi kultúrában, illetve európai túlélésekben szexuális értelműek és a nemi szerveket szimbolizálják. A „zenei mitológémák” körébe a kis dallamfordulatokat, primitív hangrendszerű, improvizatív vagy díszítéses melódiatípusokat vagy pl. az ún. ostinato-technikát sorolhatjuk, amely különösen Sztravinszkij művei nyomán vált egy sor zeneszerző, például Bartók és Martinu fontos művészi kifejezőeszközévé.

A felhasználás már bonyolultabb szintje az, amikor mítoszok, mitikus történetek, mesék kerülnek bele művekbe. Th. Mann *József és testvérei*, Kodolányi *Égő csipkebokor* c. regénye – most túl azon, hogy önmagában véve is mindkettő egyfajta regénymitológiát, regényeposzt jelent – tele van idesorolható epizódokkal. Sajátos eredménye az ilyen jellegű felhasználásoknak Pavese *Párbeszéd a Leucóval* c. műve, amelyben rövidebb párbeszéd formájában dolgozza fel a szerző a görög mitológia egyes történeteit, felhasználva közben természetesen etnológiai ismereteit is. De itt kellene felsorolnunk azt a számtalan eredeti vagy európai nyelven írt regényt és elbeszélést, amely az elmúlt 50–60 év során született, főleg Afrikában, s amelyekben százával találhatók mítosz- vagy meseszűzsék. Aminthogy a Martinique-szigeti Aimé Césaire költészetének forrása is szülőföldje mitikus hagyományvilága.¹⁵

A mítoszok megjelenése ugyanakkor egy másik sajátos és már érintett formai kérdésig, a halmazszerűségig, vagy másként egyfajta szintagmatikus–paradigmatikus rendszer létrejöttéig vezet el. Bővebb elemzés helyett hadd említsük meg elsősorban Pavését, akinek utolsó regényében, *A hold és a máglyákban* egyértelműen kimutatható¹⁶ ez a jelenség. De a halmazszerűség

¹² L. idézett tanulmányomat, továbbá: Sztravinszkij 1917–1918, Lawrence 1965, Pavese 1947, 1950, Philippson 1949, Mann – Kerényi 1948, Frazer 1965.

¹³ Cocchiara 1965, 309–310. old., Alziator, 1966, 15–25. old., Frazer 1965.

¹⁴ Hoppál m. s.

¹⁵ Feuser 1969, több helyen, továbbá: Mann 1959, Kodolányi 1957, Pavese 1947, Kun 1976.

¹⁶ L. idézett tanulmányomat, továbbá: Pavese 1950.

látszik megjelenni a már említett Eliot művön kívül Márquez vagy Faulkner alkotásaiban vagy pl. Déry Tibor *Képzelt riport egy amerikai popfesztiválról* c. regényében. Megjelenik ez a témánk szempontjából fontos filmrendezők, Pasolini és Jancsó műveiben is. Pasolini *Jómadarak és madárkák* c. filmje ugyan számos metaforikus elemet tartalmaz, etnológiai utalások azonban nincsenek benne. Szerkezetében mégis ott lebeg ez a mitikus halmazszerűség. Aminthogy ilyen ismételt motívumsorokra épülő halmazszerűség jelentkezik a *Fényes szelek* szerkezetében is. De ez csíphető nyakon Pasolini utolsó filmjében, a *Szaló avagy Szodoma 120 napja* c. filmművészeti alkotásában. Benne többféle folklór, illetve etnológiai forrás mutatható ki az 1001 éjszaka meséi szituációjától a mágikus számokon át a sumer kosfejig vagy a Mária-kultuszig.

Röviden emlékezzünk meg arról is, hogy Melville *Moby Dick*je vagy Hemingway *Öreg halász és a tenger* c. kisregénye olyan sajátos allegória típus, amely – ha többszörös áttételen is –, de az antik mítoszvilág és a mai törzsi társadalmak kulturhéroisaival, azok drámai történeteivel áll kapcsolatban. Másrészt viszont azzal a gondolatkörrel, amely évezredek óta elkíséri az emberi kultúrát, s amely többek között a német dekadens irodalom, Rilke, Hölderlin, Nietzsche egyik gyakori témája.¹⁷ Az örök visszatérés szimbóluma, amely visszanyúlik az Ízisz és Ozirisz mítoszhoz, vagy még messzebbre, és megjelenik Orfeusz legendájában is, előkerül Pavesénél, és lényegében ott lüktet Márquez *Száz év magány* c. könyve mélyrétegeiben is.

Utolsó formai-szerkezeti jelenségként rá kell mutatnunk arra, hogy a rítus, mint sajátos cselekménytípus, érzelmi folyamat, szintén megjelenik századunk művészetében. A rítus, amely Voigt Vilmos különféle elemzése szerint még a május elsejei ünnepek mögöttesében is megtalálható,¹⁸ lényegében három alapvető elemet feltételez. Elsősorban egy olyan nem mindennapi állapotot, amelyet a maszktáncosnak a maszk ábrázolta istenhez, szellemhez, totemállathoz kapcsolódó lelkiállapota fejez ki a legpontosabban. Tehát, hogy a maszk által most ő valaki más, és saját maga csak valahol nagyon mélyen belül rejtezik. Ez a másféle állapot az alapja annak az extázisig való fokozódásnak, amelyhez az eszközt viszont az ismétlések adta monotonía szolgáltatja.

Mindez nagyszerűen nyomon követhető Sztravinszkij *Sacre*-jén kívül egy egészen más veretű zenemű, Ravel *Bolerója* esetében. De ez a rítusszerűség, a szinte önkívületig való fokozódás figyelhető meg számos Bartók mű esetében is (*Zongoraversenyek*, *Zene*, *Divertimento*, *Concerto* stb.), jóllehet azt gyakran mitikus tematika is keresztezi (*Fából faragott királyfi*, *Cantata profana*, *Csodálatos Mandarin*). A ritualitás megjelenik Faulkner művészeté-

¹⁷ Eliade 1949, 1963; Jesi 1973, továbbá: Déry 1971, Biernaczky 1980 (megírása: 1977–1978-ban), Pasolini 1966, Jancsó 1968, Pasolini 1975, Melville 1958, Hemingway 1956.

¹⁸ Voigt 1977 és 1975.

ben, és megtalálhatjuk Hemingway *Halál délután* c. írásában is. De a ritualitás az egyik fő jellemzője a már említett két filmrendező, Pasolini és Jancsó számos munkájának is. A *Sirokkónak* a lezárásig mindjobban feszülő és megfoghatatlan misztikumát csak ez a „másféle állapot” érzésének a felfedezése teszi elviselhetővé. Aminthogy Pasolini utolsó filmjében is a színre vitt fasiszta szadizmust illetően éppen csak hogy ez a „nem eföldi lelki állapot”, a sokféle elemből egymásra épített rítus képes a nézőt átjuttatni a szinte elviselhetetlenül embertelen jeleneteken.

S hogy mit jelent gondolati–ideológiai szempontból az etnológiai források megjelenése az európai művészetekben? Ezt valószínűleg könyvnyi terjedelemben is nehéz volna elmondani. Kétségkívül így az örök visszatérés gondolata, az emberi élet ciklikusságából fakadó metafizikus fájdalom dekadens jelenségre utal¹⁹, míg a mexikói monumentalisták és különösen Siqueiros hatalmas méretű domborművein, vásznain viszont a törzsi mítoszok a világméretű társadalmi küzdelem elementáris erejű mozgósító eszközeivé válnak²⁰.

Egy azonban tény, napjainkban a törzsi kultúra iránt mind a társadalomtudományok, mind a művészetek területén erősen megnőtt az érdeklődés. Ez viszont arra figyelmeztet bennünket, hogy számba kell vennünk, hol, mikor, mit jelent mai világunk számára az emberi kultúra korai szakaszainak sokszínű üzenete.

Megjelenés helye:

in: Verebélyi Kincső szerk.: *Neoetnologizmus az „európai” művészetekben*, 1978, Kecskemét, *Folklór – Társadalom – Művészet* 4–5, 10–18. old., jelen újraközlés számos kiegészítést és javítást tartalmaz.

BIBLIOGRÁFIA

Könyvek, tanulmányok, kéziratok dokumentumok

ALZIATOR, Francesco

1966 Motivi etnologici e tradizione popolare nel „The Waste Land” di T. S. Eliot, *Lares*, XXXII, No. 1–2, 15–25. old.

1966 Pavese e l'etnologia, *Lares*, XXXII, No. 3–4, 111–118. old.

BIASUTTI, Reno

1955 *Le razze e popoli della terra*, III. köt., Torino, UTET.

¹⁹ Meletyinszkij 1973, továbbá: Sztravinszkij 1913, Bartók 1914–1917, 1924, 1926, 1930, 1930–1931, 1936, 1939, 1943, 1945, Hemingway 1969, Jancsó 1969.

²⁰ Siqueiros 1966.

BIERNACZKY Szilárd

- 1976 Cesare Pavese's Folklorism, *Acta Ethnographica*, No. 3–4, pp 275–295. (Kisebbs módosításoktól eltekintve azonos: Mítosz, folklór, etnológia, irodalom – Pavese folklorizmusa mint művei szemiotikai rendszerének tengelye, in: *A társadalom jelei*, 1976, Budapest, Népművelési Propaganda Iroda, 21–39. old.).
- 1980 Era la festa (Déry-elemzés – analysis of a Work by Déry), *Ungheria-Oggi*, No. 15, pp 34–39.

BIZÁM Lenke

- 1964 Mítosz és miszticizmus. Thomas Mann József-regénye és az avantgardista mítoszok, *Filológiai Közlöny*, 10. évf., 3–4. szám, 354–370. old.

CENDRARS, Blaise

- 1972 *Anthologie nègre*. Ed. déf. rev., Paris, Buchet-Chastel, 416 old. (Ire éd.: Paris, La Sirène, 1921, 320 old., más kiadás: B. Cendrars, *Oeuvres complètes*, Paris, Denoël, 1947; itt használt kiadás: 1927, Paris, Sans Parcil, 320 old.).

COCCHIARA, Giuseppe

- 1965 *Az örök vadember*, ford. LÁSZLÓ János, Budapest, Gondolat, 384 old. (eredetileg: *L'eterno selvaggio*, 1961, Milano, Il Saggiatore) (lásd főleg: XXIII. Fejezet: Jelképek és mítoszok, 326–340. old.)

DÉRY Tibor

- 1971 *Képzelt riport egy amerikai popfesztiválról*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 216 old.

ELIADE Mircea

- 1949 *Le mythe de l'éternel retour. Archétypes et répétition*, Paris, Gallimard.
- 1963 *Myth and Reality*, New York, Harper & Row.

ELIOT, T. S. (Ezra POUND-dal)

- 1969 The Waste Land, in: *The Complete Poems and Plays of T. S. Eliot*, Faber and Faber, London (Magyarul: Átokföldje, Ford.: VAS István. in: *T. S. Eliot versei*, Budapest, Európa, 218–249. old. (Lyra Mundi 61) (eredeti angol kiadás: 1922)

FÁBIÁN László

- 1963 *Sztravinszkij*, Budapest, Zeneműkiadó.

FEUSER, M. Willfried

- 1969 *Aspectos da literatura do mundo negro*, Rio de Janeiro, Grafica Olimpica Editora (Universidade Federal da Bahia, Centro de Estudos Afro-Orientais), 141 old. (Serie estudos, No. 8)

FRASER, James George.

- 1965 *Aranyág*, Budapest, Gondolat. (magyar nyelvű válogatás az eredeti teljes 12 kötetes kiadásból)

GERA György – SZÉKELY András

- 1975 *A kubizmus születése*. Válogatás a mozgalom dokumentumaiból, Budapest, Corvina, 253 old.

HEMINGWAY, Ernest

- 1956 *Az öreg halász és a tenger*, ford. OTTLIK Géza, Budapest, Új Magyar Könyvkiadó, 125 old.
- 1969 *Halál délután*, ford. PAPP Zoltán, Budapest, Európa, 463 old.

- HOFFMANN, Léon-François
1973 *La nègre romantique. Personnage littéraire et obsession collective*, Paris, Payot, 303 pp.
- HOPPÁL Mihály
m. s. Lírai ábrázolás a népművészetben, in: *A líra fogalma és határai*, szerk. Biernaczký Szilárd, Budapest, Akadémiai Kiadó (Muszeion Könyvtár), kéziratban maradt!
- JESI, Furio
1968 *Mito*, Torino, Torino, Einaudi, 241 old.
- KODOLÁNYI János
1957 *Égő csipkebokor*, 1-2. köt., Budapest, Magvető, 1246 old.
- KÖPECZI Béla
1978 A vadember jelképe Közép- és Kelet-Európában, előadás az Irodalomtörténeti Társaság Vándorgyűlésén, Sopron, május 1–21. (kézirat)
- KULIN Katalin
1977 *Mítosz és valóság. Gabriel Garcia Márquez*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 228 old.
- KUN Tibor
1976 *Aimé Césaire, a néger öntudat hangja*, Doktori disszertáció, KLTE Debrecen, Francia Tanszék, 303 old. (kézirat)
- LAWRENCE, D. H.
1965 *Aki a szigetet szerette*, Budapest, Európa, 456 old. (novellagyűjtés)
- LÉVI-STRAUSS, Claude
1971 A mítoszok struktúrája, in: *Documentatio Ethnographica*, 3. kötet, Budapest – Szolnok, MTA Néprajzi Kutatócsoport – Damjanich János Múzeum, 68–102. old. (továbbá: in: HANKISS Elemér szerk.: *Strukturalizmus*, 1. köt., Budapest, Európa, 133–148. old.)
- MANN, Thomas
1959 *József és testvérei*, 1–4. köt., ford. SÁRKÖZY György, Budapest, Európa, 1835 old.
- MANN, Thomas – KERÉNYI Károly
1948 Th. M. és K. K. levélváltása regényről és mitológiáról, ford. PETROLAY Margit, Budapest, Officina, 79 old.
- MÁRQUEZ, Gabriel García
1971 *Száz év magány*, ford. SZÉKÁCS Vera, bev. KULIN Katalin, Budapest, Magvető, 425 old. (eredeti megjelenési éve: 1967)
- MELETYINSZKIJ, Jeleazar M.
1973 A huszadik századi nyugati mítoszelméletek, *Ethnographia*, 104–114. old.
- MELVILLE, Herman
1958 *Moby Dick. A fehér bálna*, Budapest, Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó, 395 old.
- PAVESE, Cesare
1947 *Dialoghi con Leucò*, Torino, Einaudi. (magyar nyelven nem jelent meg)
1971 *A hold és a máglyák* (La luna e i falò), LONTAY László ford., Budapest, Európa, 202 old. (eredetileg: *La luna e i falò*, 1950, Torino, Einaudi)

PHILIPPSON, Paula

1949 *Origini e forme del mito greco*, trad. it. di A. BRELICH, Torino, Einaudi.

PRIEBERG, Fred K.

1958 *Lexikon der Neue Musik*, Freiburg – München, Alber.

READ, Herbert

1968 *A modern festészet*, Budapest, Corvina.

SIQUEIROS, David Alfaro

1966 *A művész és a forradalom*, Budapest, Kossuth, 181 old.

VOIGT Vilmos

1977 *Bevezetés a szemiotikába*, Budapest, Gondolat.

VOIGT Vilmos (Munkaközösség)

1975 Az 1972. május elsejei budapesti felvonulás társadalmi szemiotikája, in: VOIGT Vilmos – SZÉPE György – SZERDAHELYI István szerk.: *Jel és közösség*, Budapest, Akadémiai Kiadó (Muszeion Könyvtár), 187–199 old.

Említett zeneművek és filmek

BARTÓK Béla

1914–1917 *Fából faragott királyfi*

1924 *Csodálatos Mandarin*

1926 *I. Zongoraverseny*

1930 *Cantata profana*

1930–1931 *II. Zongoraverseny*

1936 *Zene húros hangszerekre, ütőkre és cselesztára*

1939 *Divertimento*

1943 *Concerto*

1945 *III. Zongoraverseny*

JANCSÓ Miklós

1968 *Fényes szelek*, forgatókönyv: Hernádi Gyula, Jancsó Miklós, bemutatója: 1969.

1969 *Sirokkó*, forgatókönyv: Hernádi Gyula

MILHAUD, Darius

1923 *La creation du monde*, ballet, scenario: Blaise Cendrars

PASOLINI, Pier Paolo

1966 *Uccellacci e uccellini* (Jómadarak és madárcák), írta és rendezte: PPP.

1975 *Salò e le 120 giornate di Sodoma* (Salò és Szodoma 120 napja), Donatien-Alphonse-François de Sade *Les cent-vingt journées de Sodome* (Szodoma 120 napja) című műve felhasználásával, írta és rendezte: PPP.

RAVEL, Maurice

1928 *Bolero* (bemutató: Párizs, 1928. November 28.)

SZTRAVINSZKIJ, Igor

1910 *Tűzmadár*

1911 *Petruska*

1913 *Le Sacre du Printemps* (A tavasz megszentelése, vagy: Tavaszünnepe)

1917–1918 *Ragtime*

A NÉPMESEI KOMMUNIKÁCIÓS RENDSZER HÁNYFÉLE TÖRTÉNETI MODELLJE LÉTEZIK?

„Vajon az etnológusnak, aki Kelet-Európa valamely mezőgazdasági közösségében az év végi ünnepek strukturális elemzését kívánja elvégezni, a leírás három lehetséges értelmezése közül melyiket kell választania: A kolhozokban szervezett újévi ünnepeket, a keresztény karácsonyi szokásokat, vagy e két rendszer felszíne alatt rejtőző „pogány” rítusok és szertartások rekonstrukcióját?”²¹

– teszi fel a kérdést A. J. Greimas egy 1973-ban született és az etnoszemiotikával kapcsolatos ötleteket vázaltszerűen rögzítő előadásában.

E kérdésfeltevés igen lényeges problémát tűz tollhegyre. Egészen pontosan azt, hogy a mindenkori folklórgyűjtések anyaga önmagában nem nyerhet teljes magyarázatot, sőt, sok esetben csak összefüggéstelen tények halmaza marad csupán. A történelmi és kulturális összefüggések sok esetben csak számos, térben és időben a paraszti kultúrán kívüli jelenség figyelembevételével fedezhetők fel és elemezhetők.

Greimas gondolata egészen konkrétan egy, pontosabban két egymásból kinövő témakör fontosságának érzetét kelti fel a folkloristában. Vagyis tehát a folklorizáció és a folklorizmus kutatásának jelentőségét, a hivatásos és paraszti kultúra közötti adásvétel folyamatának lehetséges történeti rekonstrukcióját. Másrészt viszont azt, hogy e folyamatot a kommunikációelmélet tükrében is meg kell vizsgálnunk. Hiszen amennyire fontos a (mikro- és makro) filológiai közelítések tanulsága, ugyanolyan fontosak lehetnek a hatalmas anyag elrendezését célzó modellteremtési kísérletek.

A kommunikációelméleti szakirodalom eléggé egybehangzóan három főbb szintet állapít meg a kommunikációs rendszerek fejlődésében. Antonina Kloskowska írja „A társadalmi kommunikáció szituációja” c. tanulmányában:

„Az első rendszerben (*a primitív és népi kultúrában megjelenő kommunikációs helyzet – B. Sz.*) a kommunikáció a nem formális közvetlen kapcsolatokban valósul meg, amelyek főként az elsődleges csoportokat jellemzik. A második rendszerben a kultúra átadói és vevői közötti kontaktusok hasonlóképpen közvetlen jellegűek (...) A közleményeket a vevők közvetlen jelentésében alkotják meg vagy ismétlik meg. Itt azonban a kommunikáció – az első rendszerrel ellentétben – intézményesített tevékenység. Az átadókat és a vevőket összekapcsoló viszonyok formalizáltak, szerepük a kommunikációs

²¹ Greimas 1978, 275. old.

folyamatban formálisan rögzített (...) A kultúra harmadik rendszere az előzőektől abban különbözik, hogy az adó és a vevő közötti társadalmi kapcsolatok közvetett jellegűek (...) ez a rendszer szélsőségesen formalizált és legtöbbször erősen centralizált az átadás szervezete területén. Ezzel szemben az átvétel területén jellemzi a formalizáció hiánya, a tetszőlegesség és szabadság...”²²

Egy másik tanulmány (Kovács Máté) a közlési rendszereket lényegében ugyanennek a csoportosításnak az alapján vizsgálja, elsősorban a kódolás, ill. a technikai csatornák konkrét megjelenési formái felől közelítve a kérdéshez:

„A fejlődés első hosszú szakaszában az emberiség természetes (fiziológiai–biológiai) közlésmódokkal és az ezeken alapuló közlési rendszerekkel: a beszéddel, az énekkel, a kifejező mozgásokkal (gesztus, mimika, tánc) élt... A fejlődés második, jóval rövidebb szakaszában az ember már bizonyos eszközöket s technikai megoldásokat is használt: pl. írószerszámokat s anyagokat, rajzoló szerszámokat, füst- és tűzjeleket, hangszereket... Ezek a kézműipari, kisipari szinten kialakított közlési eszközök és technikai megoldások tették lehetővé, hogy a természetes közlési módokon és rendszerekben kifejezett tudattartalmak hatásfokát növelhessék... A fejlődés harmadik, mai szakaszában viszonylag gyorsan kialakult a közlés nagyipari technikája...”²³

Lényegében Szecskő Tamás is – bár a három kategória konkrét lerögzítése híján – primitív, illetve antikvítás- és feudalizmuskori, másrészt modern kommunikációs rendszerekről beszél könyvében.²⁴

Hipotetikusán tehát elfogadhatunk egy ilyen három nagy kategóriára való bontást, amikor a mese kapcsán próbáljuk megközelíteni a kommunikációs rendszerek, helyzetek sajátos történeti megjelenési formáit.

A „primitív kultúrában” fellelhető kommunikációs rendszerekről bőségesen áll rendelkezésre egymást vitató, sőt, kizáró elméleti megfontolás. Hiszen maga Kloskowska is ellentmond azoknak az empirikus kutatásokból származó megállapításoknak, amelyeknek általa adott összefoglalását fent idéztük.²⁵ Vitatja pl. azt, hogy a primitív kultúrát a formalizáltság hiánya jellemzi. Hiszen ennek éppen ellenkezője, az emberi érintkezések, kommunikációs helyzetek gyakran igen magas fokú formalizáltsága, sőt intézményesültsége (rítusok) tapasztalható. Szecskő Tamás egyenesen ezekre az intézményesültségekre hivatkozva fogadja el a főleg az etnológiai szakirodalom-

²² Kloskowska 1978, 223. old.

²³ Kovács 1969, 115–116. old.

²⁴ Szecskő 1971, 105–112. old.

²⁵ Kloskowska 1978, 224–225. old.

ban megjelenő gondolatot a törzsi társadalmak, ill. a nagy keleti kultúrák statikus, bemerevült jellegével kapcsolatban.²⁶ Idézi az angolai mbunduk – egyébként számos más afrikai törzsnél is megtalálható – jogszokás típusát, ahol a vitás ügyek eldöntésében a közmondások mintegy a modern jog precedens szerepkörét töltik be, a konkrét vitában pedig elegendő csak a közmondások első szavát idézni. Úgy tűnik azonban, hogy a mbunduk jogszokásrendszerének e sajátos kommunikációs típusa és a keleti nagy kultúrák merev, túlszabályozott viselkedésmódbeli rendszere – Szecskő A. Waleyt idézi a 11. századból származó japán *Párnakönyv* kapcsán – aligha hozható egy kalap alá, akár a társadalmi statikusság kapcsán is.

Mind e viták mellett és ellenére – úgy tűnik – a primitív kultúrák, más szóval a természeti népek vagy törzsi társadalmak kommunikációs rendszerének konkrét vizsgálatában jóval gyümölcsözőbb az az út, amit idézett előadásában lényegében Greimas is érint:

„Modern nyelveinkben nincs szó az olyan összetett mitikus tárgyak megjelölésére, mint a „táncolt dalok” vagy a „dalolt táncok”: ilyen elnevezések még az archaikusnak mondott társadalmakban sincsenek...”²⁷

Hadd említsük meg itt rögtön – nem Greimas véleménye alapvető igazságát kétségbe vonva –, hogy a kelet-afrikai lambák négy kifejezést is ismernek az „éneketétes mese” (a francia etnológiában – főleg Gilbert Rouget²⁸ és M. S. Eno Belinga²⁹ alkalmazásában – „chantefable” jelöléssel említett és elemzett narratív műfaj) megjelölésére. Ugyanakkor viszont hozzátehetem, hogy egy korábbi kísérletemben³⁰, amelynek célja az afrikai „éneketétes mese” alapján a törzsi társadalom jellemző kommunikációs helyzetének leírása volt, éppen a pontos műfaji megjelölés okozott gondot. Vagyis a megoldást az európai fogalmak összekombinálásával (dramatikus mese, szinkretikus mese) voltam kénytelen elodázni.

Mielőtt e sajátos „mesei helyzetre” vonatkozó elképzelésemet ideírnám, hadd térjek ki röviden a kérdés talán legsarkalatosabb vitapontjára. Az afrikai mesei szituáció szinkretikus jellegének megragadása – még a mindmáig hiányzó pontos lejegyzések ellenére is – számtalan helyen és formában fellelhető. Ugyanakkor az európai folklórműfajok és közöttük nevezetesen a mese dramatizáltságának mibenlétéről is áll rendelkezésre gyűjtési anyag vagy rendszerező áttekintés. A magyar Sándor Istvánon kívül, aki már egy

²⁶ Szecskő 1971, 106–110. old.

²⁷ Greimas 1978, 282. old.

²⁸ Rouget 1962.

²⁹ Belinga 1965, 1967, 1970.

³⁰ Biernaczky 1976, 577–579. old.

1958-ban megjelent tanulmányában³¹ foglalkozik a mesélő gesztusrendszerével, hivatkozhatunk hirtelenében Guszev megjegyzésére, amely *A szájhagyományozás törvényszerűségei* címmel 1969-ben Budapesten megrendezett tudományos szimpóziumon hangzott el:

„Egy fiatal szovjet művészettörténész (...) nagyon érdekesen elemezte a dramatizálás művészetét a prózai népköltészetben, nevezetesen a mesében, amelynek során kiderült, hogy a mese nem egyszerűen szóbeli elbeszélés, amit rögzíteni lehet papíron, szöveggel, hanem a mesét jelentős mértékben eljátszzák, ábrázolják, meghatározott mozdulatokkal, mimikával kísérik, és e kifejező mozdulatok, arcjáték, hanghordozás lejegyezhető. Ilyen lejegyzéseket csinált a közelmúltban Csehszlovákiában Satke és néhányan mások...”³²

A későbbi elemzésből világosan kitűnik majd, hogy a törzsi kultúrában a dramatizáltságnak, a művészeti ágak, műfajok együttélésének sokkal bonyolultabb és teljesebb foka található meg. Mégis pusztán a művészeti vagy folklór szinkretizmus fogalma kapcsán idéznem kell még Voigt Vilmos állításom szempontjából lényeges gondolatát is, aki könyvében a szinkretizmus fogalom fejlődésének kapcsán felveti, hogy

„...az elsődleges” vagy „ősművészeti szinkretizmustól” világosan elhatárolható a későbbi vagy „folklór szinkretizmus”, ahol már a művészet keretei között mosódnak össze különböző műfajok, művészeti ágak és formák. E nagy különbség már jókor szemébe ötlött a művészet eredetét és legkorábbi szakaszait tanulmányozóknak, ám még legkiválóbbjaik (mint pl. Tylor, Veszeloovszkij, Grosse, Haddon és mások) sem különböztették meg egymástól e kétféle szinkretizmust, és nem is kötötték ezek jelentkezését két különböző társadalmi fokozathoz.”³³

Pontosan ennek jegyében van módunk szembeállítani az európai mesék folklór típusú kommunikációs helyzetét az afrikai „éneketétes mesék” (tekintsünk most el attól a problémától, mennyiben vehetjük alapul a mai törzsi kultúrát, mint valamely „ősművészeti jelenség” forrását) kommunikációs rendszerével.

Az elemzés megkönnyítése érdekében itt egyetlen szöveget szeretnék idézni, amely Herbert Pepper 1959-ben közzétett és az *Anthologie de la vie africaine* címet viselő háromlemezes albumának kísérőfüzetéből³⁴ száрма-

³¹ Sándor 1964.

³² Voigt 1974, 21. old.

³³ Voigt 1972/A, 27. old.

³⁴ Pepper 1959.

zik. Úgy hiszem, a szövegválasztás oka nyilvánvaló, hiszen az olvasott szöveg (s a hozzájuk kapcsolódó, dramatikusan előadásmódra utaló megjegyzések) mellé felsorakozik a hangzásoké is, ha már a látvány reprodukciójára nincs is mód. Magáról a meséről annyit, világosan látszik (és hallatszik) a szóló–kórusos énekbetétek jelenléte, másrészt a lejegyző megjegyzéseiből pantomimisztikus gesztusokra is fény derül. A szóló és a hallgatóságból alakult kórus feszült párbeszéde arra utal, hogy a „mesét” egyképpen mindenki jól ismeri. Azaz a primitív kultúrák egyik alapvető kommunikációs megnyilvánulása, az adó és a vevő felcserélhetősége (bárki átveheti a mesélő szerepét) azonnal kézzelfoghatóvá válik.

A mesének ebből a főleg akusztikusan érzékelhető tulajdonságából (a nagy előadási tempó ellenére a közönség alkotta kórus válaszai nem pusztán a mesélő szövegrészletének mechanikus megismétlései) bizonyítékot nyerhetünk arra, amit Voigt körvonalaz Dell Hymes Jacobsont³⁵ továbbfejlesztő kommunikációs modelljével kapcsolatban. A magyar néprajzkutató ugyanis a szájhagyományozás három közlési szintjét állapítja meg: a mindennapi szájhagyományozó, a népköltészeti szájhagyományozó és a hivatásos szájhagyományozó közlést (ill. e három szinten vizsgálja a kommunikációs modell kategóriáinak konkrét megjelenéseit). Ha tehát például az idézett mbundu jogszokás szerepkörű szóláshasználatot az első szintre helyezzük, mesénk a második szintre kerülhet. S szintén az afrikai törzsi kultúrán belül az énekbetétes mesével lényegében megegyező jellegű előadás keretei között megszólaló közép-bantu eposzok (mongo, nyanga, lega, haya stb.) már hivatásos énekest igényelnek (egy-egy faluban általában 4–5 ember képes a szólista feladatokat ellátni, ezek közül is csak kevesen, akik minden epizódot ismernek és valóban jó előadók). Igaz persze, azt is meg kell jegyeznünk, hogy Voigt modellezési kísérlete a folklorra (vagyis valamely tradicionális közösség teljes verbális és nem verbális kommunikációs rendszerére) – nem pedig a törzsi művészetre (lásd énekes és elbeszélő műfajok, rítusszövegek, ill. népi díszítőművészet és népzene) vonatkozik. S bizony aligha dönthető el, hogy valójában a mbunduk már többször említett szóláshasználatát a mindennapi közlések formulaszerű képződményei közé kell-e sorolnunk, vagy már valamiféle törzsi művészeti megnyilvánulás (népköltészeti forma) használati szintjéről van szó. De idézzük az említett vili mesét:

³⁵ Voigt 1972/B, 253–263. old.

Nkabi és Sessa (A Leopard és az Antilopok)

Szóló: Hé emberek! Itt vagytok?

Kórus: Itt vagyunk!

S.: Jól van! Egy nap (*Nkomo*) elhatározta, hogy házat épít.

K.: Felépítette.

S.: Aztán megházasodik.

K.: Megtette.

S.: A házasság után két gyermeke lett...

K.: Aztán még öt.

S.: Keresett egy dadát, hogy őrizze őket.

K.: Az erdőbe ment.

S.: Rátalált Nkabira, az antilopra, és felfogadta őt.

K.: Felfogadta őt.

S.: „Nkabi, a gyermekeimre fogsz vigyázni!”,

K.: Vigyázni!

S.: A leopárd (*vadászni indult éppen*) gyerekeit bezárta egy ketrecbe.

K.: Bezárta.

S.: Így aztán Nkabi távolabb tőlük, kicsit messzebb kerülve őrizte őket.

K.: Őrizte őket.

S.: Ahogy Nkabi e helyzetbe került, s elkezdte a munkát, észrevette, hogy barátnője, Sessa, a gazella, feléje igyekszik.

K.: Íme itt van!

S.: Jól van! Az odament hozzá és biztatni kezdte: Nkabi! Miért nem eszed meg az anyád?

K.: Hé! (*utánozzák a kimeredt és elborzadt Nkabit*)

S.: Ha nem akarod megenni az anyád, edd meg a leopárd gyermekeit!

K.: Edd meg!

S.: Jól van! Nkabi beletörődött és nekifogott, hogy megegye (*miután megfűszerezte*) Nkomo gyerekeit.

K.: Igen.

S.: Jól van! Néhány nap múlva...

Jól van! A gonosz Sessa visszajött, és látta, Nkabi nem törődött bele, hogy a gyerekeket mind megegye. Ismét biztatni kezdte őt.

K.: Szegény gyerekek!

S.: Majd egy nagy zsákot mutatott neki, abban majd elbújhat.

K.: Elbújhat.

S.: Jól van! Nkabi nem értette, hogy miért kell elbújnia.

K.: Elbújnia.

S.: Sessa ekkor megmagyarázta neki, ha Nkomo visszatér, így elkerülheti Nkomo haragját.

K.: Íme csak.

S.: ... és akkor Sessa előkereste a zsákot. A gyerekek beleférnek?

- K.: Igen.
 S.: Akkor aztán beletették a tíz áldozatot...
 K.: A gyerekeket.
 S.: Igen tízet.
 K.: A gyerekeket.
 S.: Jól van! Nkabi odaadta Sessának (*követte tanácsait*) a megmaradt két gyereket is.
 K.: Odaadta.
 S.: Sessa elvette, betette a zsákba, és odaadta unokaöccseinek.
 K.: Odaadta.
 S.: És azt mondta: Ennivaló, rejtsetek el, és ne válaszoljatok semmilyen hívásra sem, mert ha a leopárd meglát benneteket, mindannyiatokat megöl.
 K.: Megöl.
 S.: Majd büszkén tovább szaladt.
 K.: Tovább szaladt.
 S.: Sessa, a kis antilop énekelni kezdett.
 K.: Énekelni kezdett.
 S.: Így!
- ÉNEK
S.:	A leopárd testvér gyerekei	
K.:	Nagyon jó ízűek.	(ismétlés)
S.:	Megpaprikázva.	
K.:	Nagyon jó ízűek.	
S.:	A leopárd testvér gyerekei	
K.:	Nagyon jó ízűek.	
S.:	Megpaprikázva	
K.:	Nagyon jó ízűek	
S.:	A leopárd testvér gyerekei	
K.:	Nagyon jó ízűek.	(ismétlés)
S.:	Megpaprikázva	
K.:	Nagyon jó ízűek.	
S.:	A leopárd testvér gyerekei	
K.:	Nagyon jó ízűek.	
- S.: Emberek. Itt vagytok?
 K.: Itt vagyunk!
 S.: Ezalatt az út túlsó vége felől büszkén (*állattal a vállán*) közeledett öméltósága a leopárd. Igen?
 K.: Igen.
 S.: Ezen a napon egy vaddisznó volt a zsákmány.
 K.: Az volt.
 S.: Meghallotta Sessát és megkérdezte tőle, mit jelent az, amit énekelt?
 K.: Mit énekeltem?

- S.: Sessa még hozzátette: Hallgasd testvér!
 K.: Igen *(felelte egy ideges hang)*
 S.: Mivel Sessa habozott...
 K.: Igen *(ismét hangzott a felszólító hang)*
 S.: Íme! Hallgasd!
- ÉNEK S.: A mi urunk gyermeke,
 Őt látom,
 A mi urunk gyermeke lesz a király egy napon,
 A mi urunk gyermeke,
 Jól látom őt.
 K.: A mi urunk gyermeke lesz a király egy napon,
 (ismétlés)
 S.: A mi urunk gyermeke,
 Jól látom őt.
- S.: Emberek! Itt vagytok?
 K.: Itt vagyunk!
 S.: Ah, leopárd öméltósága, fogadd jókívánságaimat, jókívánságaimat!
 K.: Jókívánságaimat.
 S.: Itt én vagyok a főnök. Itt engem tiszteljenek, engem becsüljenek.
 K.: Becsüljenek.
 S.: Jól van! Te a hűgom vagy. Fogd ezt a vaddisznócombót és vidd!
 K.: Vidd.
 S.: Jól van! Így is tett Sessa, de amikor eltávolodott, rákezdett ismét az első dalra.
- ÉNEK S.: A leopárd testvér gyerekei
 K.: Nagyon jó ízűek.
 S.: A leopárd testvér gyerekei
 K.: Nagyon jó ízűek. *(ismétlés)*
- S.: Emberek! Itt vagytok?
 K.: Itt vagyunk.
 S.: Jól van! Gyere vissza, gyere vissza, rendelkezett Nkomo. Hé, mit énekelsz te megint?
 K.: Mit énekelsz?
 S.: Én ezt énekeltem:
- ÉNEK S.: A mi leopárd urunk szemei
 főnök módjára villognak.
 K.: Főnök módjára villognak.
 S.: Leopárd urunk szemei. *(ismétlés)*
 Emberek? Itt vagytok?
 K.: Itt vagyunk.³⁶

³⁶ Pepper 1959 (catalogue), 65–67. old.

Bár úgy tűnik, napjainkra a gazdag gyűjtési anyag birtokában tetszés szerint szaporíthatnánk a példákat, már e mese alapján is rögzíthetők a következő megállapítások (szempontrendszerként Voigt másik, *A folklór alkotások elemzése* c. könyvének³⁷ azt az elemzési javaslati sorozatát alkalmazom, amelyben műfajelmélet és kommunikációelmélet összekapcsolását, illetve ebből az összekapcsolásból származó elemzési lehetőségek felvázolását kísérli meg).

1. *Az adóra (mesélőre) vonatkozóan:* bár a szöveg rögtönzéses jellege és így az előadó „önálló” egyéniségének jelenléte tetten érhető, adó és vevő már elemzett felcserélhetőségének ténye, a mesélő és közönsége erőteljesen interaktív helyzete a mesei példa közösségi jellegére utal.

2. *A vevőre (hallgatóságra, közönségre) vonatkozóan:* az erőteljesen interaktív helyzetet a kórust alkotó közönség szinte ritmikus prózának ható válaszai, az előadó és a hallgatóság között kialakuló, szavalókórusra emlékeztető párbeszéd külön kiemeli.

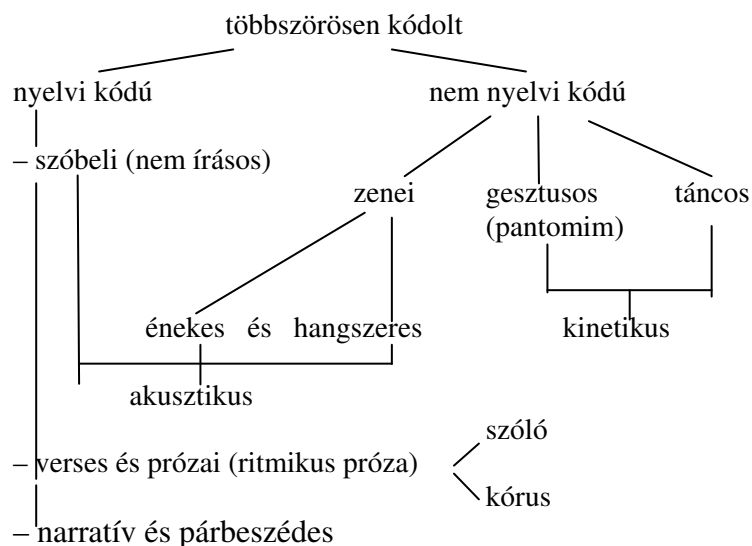
3. *A kódolásra vonatkozóan:*

a) az állatmeséknek az európai anyagban is fellelhető parabolisztikus funkciója itt is megfigyelhető. Más kérdés, hogy a mese záró részében a gazella és a leopárd párbeszédében feltehetően a falufőnököknek címzett példázatszerű felszólítás (Dell Hymes modellje szerint *conative* vagy *persuative* funkció³⁸) rejtezik, ezt azonban a lejegyzés ilyen természetű utalásainak hiányában csak feltételezhetjük.

b) Az afrikai – vagyis törzsi kultúrában élő – mesei műfaj „ősművészeti jellegűnek tekinthető” szinkretizmusa legvilágosabban a kódolás módját tekintve tűnik elő. Hadd foglaljuk itt táblázatba (ismét Voigt már idézett javaslati sora alapján) azt, hogy az afrikai éneketétes mese a közvetlen és erősen interaktív kommunikációs helyzet ellenére milyen komplex kódolást alkalmaz:

³⁷ Voigt 1972/C, 124–131. old.

³⁸ Hymes 1962.

Az írásos kultúra világában egymástól elkülönülő művészeti ágak, műnemek és műfajok együttélése, úgy hiszem ebből a vázlatos táblázatból is világosan kitűnik.

4. *A dekódolásra vonatkozóan:* nehezen eldönthető kérdés, hogy mit jelent a kórust alkotó hallgatóság számára e mese: „művészetet” vagy pedig erkölcsi parancsot. Az előadásban, másrészt a cselekményszövében jelentkező feszültség a „műélvezés” (esztétikai élmény) valamiféle jelenlétét látszik igazolni, viszont a példázatszerű és számunkra rejtett értelem a dekódolás alkalmazott jellegére utal.

5. *Az üzenetre vonatkozóan:* főleg a nem reális mesei fantasztikumot kell hangsúlyoznunk példánk esetében, s hogy a több szereplős (állatok), de egy-cselekményszálra épülő epikus ábrázoláshoz komikus hangütés párosul.

Tanulásként most csak futólag említjük (mivel e tanulmányban nem kívánjuk feladatul kitűzni az idézett mesei példa műfajelméleti problematikájának feltárását), hogy a szöveg – némely homályos és talán rituális–mitikus mozzanatai ellenére is – világosan egy az európai folklórból is ismert mesei modellt mutat fel. A mese kommunikációs helyzetének elemzése viszont az európai anyag ünnepi szokásainak világát idézi, amennyiben erősen dramatizált, Wagner romantikus kifejezését felidézve „összművészeti” (*Gesamtkunstwerk*) megvalósítás (kódolás) során realizálódik.

Az egyik kérdés az, hogy e kettősséget látva is besorolhatjuk-e a hagyományosan felfogott mesei műfaj körébe, vagy önálló kategória létrehozásán kell gondolkodnunk. A másik és sokkal bonyolultabb problematika történeti

jellegű, és valószínűleg megoldhatatlan. Tehát az, hogy a mesei típus, mesei modell, a példában is könnyen nyakon csíphető meseműfaj: a rítusszerűen (tehát a fenti szinkretikus jelleggel) megvalósított mítoszok, mítosztörténetek kiágazása-e, vagy az előbbieken leírt komplex kódolási mód, és az Afrikában található mesék egy viszonylag későbbi korban kapcsolódtak össze, újabb kori jelenségnek számítanak. Ha a műfajok születésére vonatkozó és Arisztotelészig visszavezethető vitára gondolunk, úgy tűnik, erre a kérdésre sem kaphatjuk meg egyhamar a választ.

Mindenesetre az előbbieken megadott törzsi – „ösművészeti” – kommunikációs modell segítségünkre lehet abban, hogy az írásbeliség megszületése és megerősödése mentén felfejthető másféle kommunikációs helyzetekhez mankót, kiindulási pontot kapjunk.

* * *

Elemzésünkhöz a továbbiakban példaként egy olyan szöveget szeretnénk választani, amelynek „alakváltozásai”, folklorizmusai és folklorizálódásai az írásbeliség kezdetét egészen a mával köti össze. Igen alkalmasnak látszik erre a célra a gonosz asszony és az ördög esete (ArTh 1164 A–B–C–D) vagy másként a Belfagor mese (a *Meseenciklopédia*³⁹ szócikke Machiavelli feldolgozása⁴⁰ nyomán ezt a megjelölést használja).

E trufaszerű történet modelljének idő és térbeli alakváltozásai, felbukknása az írásbeliség korai szakaszában (részben a Talmudban, részben az Ezerregyészakában – utóbbiban minden bizonnyal indiai eredettel, hiszen mind György Lajos⁴¹, mind a *Meseenciklopédia* hivatkozik a *Pancsatantrára*, illetve a *Sukaspatira*, mint előfordulási forrásra) egy csapásra elének vetíti az emberi kultúrában élő témák, motívumok életmódjának bonyolult szövésrajzát. A Belfagor-történet – úgy tűnik – arab–török közvetítéssel az 1600-as évek körül Európában is megkezdte hódító útját.

Bár Machiavelli feldolgozása minden más megjelenést elhomályosít, mégsem feledkezhetünk meg arról, hogy megjelenik e téma Kaufinger középkorvégi költőnél⁴², vagy – hasonlóképpen az 1500-as évek végén – felbukkan egy olasz és egy francia verzió is (Levevre de Thérouane [1488] és Laurentis Abstemius [1495])⁴³, s hogy Machiavellivel szinte egyidőben feldolgozza többek között Straparola⁴⁴ is, s röviddel Machiavelli szövegének megjelenése után abból Curt Sachs is trufát (1557)⁴⁵ ír.

³⁹ Rath – Wolf 1977.

⁴⁰ Machiavelli 1549.

⁴¹ György 1934, 95–96. old.

⁴² György 1934, 95. old.

⁴³ Rath–Wolf 1977, 82. old.

⁴⁴ Straparola 1557.

⁴⁵ Sachs 1557.

A későbbi feldolgozások közül a legismertebb talán La Fontaine meséje. De a *Meseenciklopédia* szócikke szerint a témát felhasználták a barokk szónokok is a kor szellemének megfelelően a házasság állapot kritikájának és általában a nő megvetésének kifejezésére. A Belfagor történet dramatizált feldolgozásaira – példa nélkül – az idézett szócikk is utal. Hadd említsük meg az Editori Riuniti 1969-es Machiavelli kiadásának adalékát⁴⁶. 1690-ben John Wilson írt *Belfagor, avagy az ördög házassága* címen tragikomédiát.

Egy másik, ettől időben távoli példa: a magyar népmesei példák ihletésére készült Arany János verses elbeszélése, *A Jóka ördöge*⁴⁷ nyomán több színházi feldolgozás születik Magyarországon. Az egyiket – Korom Gyula négyfelvonásos bohózatos mesejátékát – 1908-ban a budapesti Vígszínház mutatta be (kísérőzenével ellátva). A bábos feldolgozásra is álljon itt egy századunkbeli magyar adat: Büky Béla: *A Jóka ördöge*, 1947.

Ha itt a sort folytatnánk, úgy hiszem véglegesen belegabalyodnánk a filológiai feltárások szolgáltatotta adattömegbe. Célunk azonban nem a téma filológiai teljességének a bemutatása, hanem az, hogy érzékeltessük, pusztán egy mesei szüzsé „alakváltozásain” keresztül is, a kommunikációs helyzetek második nagy korszakában hányféle modell adódik, s hogy ezek milyen sokféle módon kombinálódhatnak. A következőkben a Belfagor-történet szerteágazó élettörténetében elsősorban e sajátos helyzeteket szeretnénk tüzetesebben szemügyre venni.

A Belfagor-történet legtávolabb forrásai (indiai *Sukaspati*, ennek számos közép-keleti – pl. perzsa – fordítása, az *Ezeregyéjszaka*, a *Talmud*) egyértelműen az írásbeliség kéziratos korszakához kapcsolhatók. Ez viszont fontos figyelmeztetést jelent számunkra a kommunikációs helyzetek tekintetében. Hiszen a könyvszerű élmény, az olvasói kommunikációs helyzet csak nagyon keveseknek van még megadva, részben a kevés kéziratos példány, részben az írás–olvasás tudás alacsony foka miatt. Ebből önként következik, hogy a kéziratos lejegyzések az emlékezet afféle megtámasztásaként az orális kommunikáció segédeszközei lehettek a saját korukban. Más kérdés, hogy e hosszú és hiányos írásbeli adatokat felmutató korszak mesélői helyzetéről nem sokat tudhatunk.

Ha csak az *Ezeregyéjszaka* keretének kommunikációs szituációjára gondolunk, kiderül, hogy az afrikai mesénél vázolt alaphelyzet enyhén szólva erős módosulást szenvedett. Kezdődik ez annál a konkrét kommunikációs helyzeten kívül eső társadalomtörténeti jelenségnél, hogy nem a teljes közösség (a falu, törzs teljes közönsége) vesz részt az előadáson, hanem csak az osztályokra bomló társadalom körülményeinek megfelelően a „kiválasztottak” vagy még pontosabban a „kiválasztott” (a szultán). Erősen módosul a mesélő és közönsége között meglévő interaktív kapcsolat, hiszen a szultáni

⁴⁶ Machiavelli, *Le opere*, 1969, 691. old.

⁴⁷ Arany 1851.

fenyegetés (ha a mesélő nem tud új mesét, meg kell halnia) az előadásban való közvetlen részvételen kívül esik, és ismét csak a despotikus társadalom körülményeire utal. Persze e szituációnak konkrét kommunikációs helyzetként való felfogása alapvető kétségeket támaszthat, hiszen e helyzetnek inkább csak szimbolikus értéke lehet, s feltehetően nem valóságos állapotot, hanem egy fiktív (és magukra a mesékre emlékeztető) szituációt jelenít meg, amelyik valamilyen módon kivetítődött, és a meséket összefogó keretben afféle fiktív valóságként bukkan fel.

Hogy az írásbeliség ebben a korszakban mennyire a szóbeliség megerősítésének a forrása, az magának Machiavellinek az esetéből is kihámozható. Ugyanis a firenzei politikus és gondolkodó nevezetesen arról, hogy a külföldre írott forrásokból ismert vagy szájhagyományozás útján őrzött történeteket milyen ízesen tudja előadni társaságokban, a fejedelmi udvarokban, és hogy korának filológus búvárlói hányszor sajnálkoztak már, hogy Machiavelli mindössze a Belfagort jegyezte le számos meséje, története közül⁴⁸.

Machiavelli (csak a halála után megjelent) meséjével kapcsolatban azonban egy új jelenségre figyelhetünk fel. Arra, amit a tömegkommunikáció szakemberei hangsúlyoznak. Így pl. R. Williams szerint

„...a modern kommunikáció első nagy eszköze a nyomtatott könyv. Az írás lehetővé tette a kommunikáció feljegyzését: a nyomda pedig gyors elterjesztését.”⁴⁹

Szecső Tamás viszont egy tanulmányában – mű és közönsége viszonyát elemezve – háromféle alaphelyzetet rögzít, fontos adalékkal szolgálva a mi elemzésünk számára is:

„Az elsőt hagyományos szituációnak nevezhetjük. Ide tartozik a könyv-olvasás, a színházi élmény, a tárlatok látogatása, a hangverseny hallgatása a koncertteremben. A második alaphelyzet átmeneti jellegű: a mozik vagy a lemezkoncertek, a rádió- és a tévé klubok közönsége ebben a szituációban találkozik a művel, s talán ide sorolhatjuk a folyóirat- vagy hetilap olvasást, sőt az otthoni lemezeztést is. Végül a harmadik alaphelyzet a tömegkommunikációs műsorok „fogyasztásának” szituációja, az otthoni rádióhallgatásé, a tévénézésé.”⁵⁰

Amikor tehát – ismét visszakanyarodva a Belfagor mese nyújtotta történeti kommunikációs helyzetekhez – Machiavelli irodalmi feldolgozásáig eljutunk, az első megjegyzésünk az, hogy lényegében itt lehetünk tanúi elsőként a könyv-olvasó típusú kommunikációs szituáció megszületésének. A

⁴⁸ Machiavelli, *Le opere*, 1969, 691. old.

⁴⁹ Williams 1968, 9. old.

⁵⁰ Szecső 1972, 71. old.

kommunikáció közvetett módjának megjelenése egy sor érdekes következménnyel jár. Pl. az interaktivitás lehetősége lényegében megszűnik vagy erősen lecsökken (mondjuk pl. a lapszélre írható jegyzetekre korlátozódik). De megfigyelhető, hogy a kódolásnak ez az újfajta technikai eszköze együtt jár a hivatásosság megerősödésével, konkrétan a Belfagor történet erőteljesen irodalmias feldolgozásával mind Machiavelli, mind Straparola, Sachs vagy La Fontaine esetében. És szemben pl. az *Ezeregyéjszaka* folklór-közelibb hangütésével. (Azt hiszem, sem az *Ezeregyéjszaka* nyújtotta helyzetnél, sem még inkább a könyv-olvasó kommunikációs szituációnál nem kell külön hangsúlyoznom, mi minden hiányzik az eredeti modellbe foglalt szinkretiz-mushoz képest!)

Ha most szigorúan a Belfagor-történet vonalán haladunk tovább, úgy tűnhetnék, hogy a nyomtatott formával sarjad ki egy sor új kommunikációs helyzet: a túlnyomó többségében Machiavellire támaszkodó dramatizált feldolgozások, a barokk szónokoknak a színházi szituációval részben rokon exemplálásai, a feltehetően Magyarországon kívül is fellelhető bábjáték-feldolgozások, valamint az írott forma alapján keletkező folklór-változatok (!). Azonban pontosabbaknak kell lennünk. A nyomtatott könyv, mint a kommunikáció minőségileg új formája, nem egyszerűen csak új szituációkat vált ki, hanem bekapcsolódik a kultúra sokszintű és soktényezős folyamatába, és módosító hatást fejt ki a már létező kommunikációs helyzetek tekintetében. Hiszen pl. az írásba, könyvbe rögzített színházi feldolgozás nem megteremtí a modern értelemben vett színházi műfajt, az már jóval korábban is létezett, hanem hatást gyakorol a műfajra, pl. elsorvaszt olyan típusokat, mint a *Commedia dell'arte*, amely a tradicionális műfajokra emlékeztető rögzítéses technikát őrizte.

Voigt már idézett megjegyzésére⁵¹ utalva kell körvonaloznunk azt a bonyolult történeti-kulturális helyzetet, amikor egyrészt a Machiavelli által lejegyzett, kétségkívül szájhagyományban élő és feltehetően folklór típusú történet rögzített szövegű színdarabbá alakul, a másik oldalon Machiavelli és mások irodalmias verziója visszahatva a szájhagyományra, összekombinálódva a szájhagyományban élő folklór változatokkal újra és újra felbukkan az európai folklór sok helyen leírt mesélői kommunikációs szituációjában. Egyértelműen bizonyítja ezt a *Meseenciklopédia* tényanyaga, amely sok száz Európában és Ázsiában élő szájhagyományként feljegyzett változatot említ.⁵²

A nyomtatott könyv szerepe – ha nem is közvetlenül –, de a folklór műfajok kommunikációs rendszerében is nyakon csíphető. Elsősorban persze „a kódolt üzenet” milyenségét illetően. Így például a *Meseenciklopédia* is felveti, hogy a Belfagor-történet közép- és kelet-európai változatai (aminthogy

⁵¹ Voigt 1972/A, 27. old.

⁵² Rath – Wolf 1977, 83–86. old.